CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES:

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 317.

आर्यासप्तशती

पर्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता

तत्कृतयैव टीकयोपेता ।

नेपालदेशीय-

विष्णुप्रसादभण्डारिणा

संशोधिता ।

ARYASAPTASATI

By

VATIYA SRI VISVESVARA PANDIT.

With a commentary by the author,

ed by Vishnu Prasada Bhandari,

of Nepal.

FASCICULUS II-२.

UBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ. LEIPZIG: GERMANY.
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1924.

कापि विप्रियकारिणं नायकमाह--

इयदपि कियदनुभूतं सहृदय! नैवावधारितं भवता ॥
योऽनुगुणः सम्भोगे स विप्रलम्भोऽन्य एवेति ॥२००॥

इति इकारव्रज्या ।

सहृदयेति तदवधारणयोग्यत्वसूचनम् ।

"भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ॥"

इत्युक्तलक्षणः सम्भोगेच्छाद्वारा तदनुगुणो विप्रलम्भः ।

"न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते"

इत्युक्तवचनरूपस्तु विप्रलम्भो न तथा । अतो मद्वचनं विधाय मत्सम्भोगेच्छाशङ्कैः सहृदयप्रथा मागेवोरः स्थितैवेति भावः(?)२००॥

काचिद्विरहिणी सखीमाह—

ईश्वरवाञ्छा जगतीसमाश्रयः कमठपृष्ठवत्कठिना ॥
यत्सङ्गिनि विरहाद्रौ ज्वरविषमुद्गिरति रतिसिन्धुः२०१

समाश्रयत्वं तद्विषयकत्वात् । पक्षे तदुपारूढत्वात् । कठिना=दुःखदत्वात् । पक्षे स्पर्शविशेषः । विरह एव पर्वतो दुर्वहत्वात् । ज्वरस्य विषत्वं मूर्च्छादिजनकत्वात् । रतेः सिन्धुत्वमनेकभेदतया गाम्भीर्यात् । ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेऽपि यदा विरहसामग्री तदा ततो विरहोत्पत्तौ दुःखं भवति । दुःखसंवलितरतेरेव विप्रलम्भत्वात् । तदुक्तम्—

"सम्भोगः सुखसम्भिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखयुक् ॥
रतिस्तयोः प्रकर्षः स्यादुत्कर्षात्सुखदुःखयोः ॥"(१)

---

(१) अत्र उत्कर्षात् इत्यस्य स्थाने आधिक्यात् इति पाठः साहित्यदर्पणस्य 'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा' इति कारिकायास्तृतीयपरिच्छेदस्थितायाः रामचरणभट्टाचार्यकृतटीकायां दृश्यते ।

कूर्मपृष्ठे मन्दरं निधाय समुद्रमथने कृते कालकूटमुत्पन्नमिति पुराणप्रसिद्धम् ॥ २०१ ॥

कश्चिदभिज्ञस्त्वया तदनुरागो न ज्ञात इति वादिनीं दूतीमाह—

ईषद्वेल्लितकन्धरमतितरलापाङ्गभङ्गिविक्षेपम् ॥
किञ्चिदपदेशनिर्मितमध्येमि विलोकितं तस्याः ॥ २०२ ॥

अध्येमीति 'इक् स्मरणे' इत्यस्य रूपम् । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वाद्विलोकितामित्यत्र न षष्ठी । विलोकितपदेन नायकस्य पश्चादवस्थानद्योतनम् । "विलोकितं पृष्ठतः स्यात्" इति भरतवचनात् । अत एव ईषादित्यादि । मनाक् वक्रीकृता कन्धरा ग्रीवा यत्र । अनेनावनताख्यं ग्रीवाकर्म सूचितम् । तथाच शार्ङ्गदेवः—

"पार्श्वोन्मुखी तु तुलिता ग्रीवा भङ्गे तथेक्षणे ।"

तामेव प्रक्रम्य सङ्गीतमीमांसायाम्—

"ग्रीवा भङ्गे स्मृतेक्षायां प्रियस्य गुरुसन्निधौ ।"

द्वेषादिनापि तथा दर्शनसम्भवादाह—अतितरलेत्यादि । अत्र भरतः—

"हर्षप्रसादललिता कान्तात्यर्थसमन्मथा ॥
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥"

तथापि जनान्तरेण ज्ञाते सङ्गमो न स्यादतः किञ्चिदित्यादि । केनचित्=पृष्ठगतसखीसमाभाषणादिना व्याजेन कृतम् । यद्वा केनचित्=अन्येनाज्ञाततया विलक्षणेन । उक्तरूपेण व्याजेनेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

कश्चिन्मानवशां प्रियायां स्वस्यानुरागं व्यञ्जयन्नाह—

ईर्ष्याकषायमपि ते वदनमिदं मां धिनोत्येव ॥
इन्दुरुदयारुणिम्ना भिन्नोऽपि मुदे चकोराणाम् ॥२०३॥

"पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत्स्त्रीणाम्" इति साहित्यदर्पणे। (प० ३ का० १९९ । २००) एतेन रक्तमुखरागसूचनम्। धिनोति=प्रीणयति । एतेन सर्वावस्थास्वपि प्रियवस्तुनो मनोहरत्वमेवेति व्यज्यते ॥ २०३ ॥

कश्चिदनुभूततत्सङ्गमसुखस्तामाशास्ते—

ईहे तरलिततारं मुक्तकचं मुदितनमर्जीवम् ॥
सङ्गं तस्याः संस्थितजीवनविद्यासिदिवसमिव ॥ २०४ ॥

तरलिता=चञ्चलीकृता हर्षाधीना च । तारा=बृहस्पतिस्त्री कनीनिका च। कचाः=केशाः कचो गुरुपुत्रश्च । जीवः=आत्मा बृहस्पतिश्च । "कचः केशे गुरोः सुते" इति विश्वः। मृतसञ्जीवनाविद्यालाभदिवसोऽप्येवम्भूत एवेत्यर्थः । मुक्तकेशमित्यत्र कामशास्त्रम्—

"न विना केशनिर्मोकं न विना काममोचनम् ॥
कुर्वन्ति कामिनो भोगं न च बाह्यरतं विना" इति॥२०४॥

कांचित्सखी समाश्वसयति—

ईदृशमेव विपर्ययमभिसन्धायास्थिरप्रेम्णाम् ॥
तत्र न बध्नन्ति रतिं सम्प्रति किं वा गतानुतापेन२०५

इति ईकारव्रज्या

ईदृशं=त्वत्प्रत्यक्षविषयीभूतम्। विपर्ययं=वैपरीत्यम्। अस्थिराणां प्रेम्णामिति कर्मधारयः । बहुव्रीहौ तु विपर्ययम्=अदृढतानुरागत्वम् । तत्र=अस्थिरप्रेमसु । रतिम्=इच्छामनुरागं वा । पूर्वमेव मया बोधितापि तथा नाकार्षीः साम्प्रतं त्वनुतापेन किं कार्यम् । अतीतस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अथवा विषयान-

वाप्तिदुःखितं कश्चित् परमार्थविदुपदिशति । अस्थिरेषु ब्रह्मातिरिक्तपदार्थेषु अनुरागमीदृशं दुःखपरिणामरूपं विपर्ययमभिप्रेत्य विदिततत्त्वास्तत्र रतिं न बध्नन्ति किन्त्वात्मन्येव । "आत्मन्येवात्मना तुष्टः"(भ.गी.अ.२श्लो.५५)इत्युक्तेः । सम्प्रतीति । तथा चैतदुत्तरं तेषु भावमपहायात्मानमेव ज्ञातुं प्रवर्तेथा इत्यर्थः ॥२०५॥

काश्चित्प्रोषिताय तत्कान्तादशां निवेदयति—

उन्नमयन्ती वदनं दिदृक्षया तव कपाटमवलम्ब्य ॥
त्वद्देशं प्रति चलितुं सा भाति गृहीतपक्षेव ॥ २०६ ॥

अतिदूरतया दर्शनासम्भवज्ञाने सत्यपि रागौत्कट्येन तत्तिरस्कृत्य दर्शनार्थं प्रवृत्तिः । कपाटद्वयमध्यवर्तितया उभयपार्श्ववर्तिनोस्तयोः पक्षसाम्यम् । अवलम्ब्येत्यनेन पदाग्रमात्रेण भूमिस्पर्शसूचनम् । तन्निबन्धनपतनभयादेव कपाटाश्रयणात् । उन्नमनेन प्रियनयनसंयोगप्रतिबन्धकमध्यवर्तिपर्वतादिकृतव्यवधानानिराकरणेच्छा व्यज्यते ॥ २०६ ॥

वञ्जुलतरुदोहदसमये प्रथमं तत्पल्लवेन कृतावतंसया नायिकया कृतं तत्पदप्रहारं पश्यन्प्रिय आह—

उत्तंसितं किसलयं श्रवणाभरणारुणमणीनाम् ॥
मिलनात्प्रथममशोकः पदपरिरम्भेण पुष्पितः पश्चात् २०७

पश्चादिति कर्णालङ्कारलग्नपद्मरागसम्बन्धादवतंसतापन्नमशोकपल्लवं प्रथमं कुसुमितम् । उत्करत्नानामेव रक्ततत्पुष्पस्थानीयत्वात् । अशोकस्तु पदप्रहारेण पश्चादेव कुसुमितः । तथा च गृहीतकिशलयस्य कुसुमाभावप्रयुक्ता विजातीयशोभाक्षतिर्न शक्नोति भावः । एतेन महत्परिग्रहे स्थानच्युतानां तद्वर्तिनां च समानैव फलसम्पत्तिर्भवतीति व्यञ्जितम् । "पल्लवोऽस्त्री किसल-

यम्" इत्यमरः ॥ २०७ ॥

काश्चित्प्रियां प्रीणयितुकाम इदमाह—

उन्नतिमानतिकठिनः समुदितनक्षत्रमालोऽयम् ॥
बाले ! पयोधरस्तव कनकाचलवद्धरीवर्ति ॥ २०८ ॥

कठिनान्तमर्थश्लेषः । नक्षत्राणां माला पङ्क्तिः । अथवा हारविशेषः । "सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः" इत्यमरः । "बाला स्यात्षोडशाब्दा" इति रतिरहस्यम् । (प.४ श्लो.१) "पयोधरे खेलति कुम्भ एव" (स० ६ श्लो० ६६) इति नैषधादिप्रयोगादेकस्यापि प्रयोगः सम्प्रदायसिद्धः ॥ २०८ ॥

काश्चिदत्यन्तमानान्निवर्तयितुं सखी शिक्षयति—

उत्पत्तिशिष्टसौहृदगुणावरुद्धे मृगीदृशां हृदये ॥
तदनुगुणादतिरिक्तो मानः कथमेति संमानम् ॥२०९॥

स्वाभाविकसौहृदव्याप्ते कामिनीनां हृदये रसानुकूलकिञ्चिन्मानादधिको मानो न युक्तः । रसप्रातिकूल्यत्वादसाध्यो मानो रसाभास इत्युपगमात् । अथच गुणविशिष्टकर्मविधिस्थले उत्पन्नशिष्टो गुणो न निविशते । उत्पत्तिशिष्टगुणेनैव कर्मणो निराकाङ्क्षत्वात् । तेन (द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे) नवमे अधिकरणे "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वाक्ये वाजिनद्रव्यकं कर्मान्तरमेव विधीयते । पूर्वकर्मण्यभिहितवाक्योपात्तद्रव्येणावरोधादिति सिद्धान्तः ।
['सोमेन यजेत' इत्यत्र सोमविशेषः](१) ॥ २०९ ॥

---

(१) यथा यागस्याप्राप्तत्वेन सोमद्रव्यकयागान्तरस्य विधानं तथात्रापि इत्यर्थिकेयं पङ्क्तिः टिप्पणीरूपा मूले पतितेति भाति ।

कस्याश्चिद्विरहावस्थां नायकाय काचिन्निवेदयति—

उद्यानमेव किंशुककोरकशार्दूलनखभीमम् ॥
सुभग ! तव विप्रयोगे जातं कान्तारवत्तस्याः ॥२१०॥

पलाशमुकुला एव सिंहनखा इत्युद्यानपक्षे । तत्सदृशा ये सिंहनखा इति कान्तारपक्षे । तेषामुपवनगतानां दुरालोकत्वेन नखसाम्यम् । यथा सिंहादिभीत्या वनं गन्तुं न शक्यते तथा किंशुकमुकुलभयेनोपवनमपीत्यर्थः ॥ २१० ॥

कश्चित्पथिकस्य प्रपापालिकायां रागमाह—

उद्यत्सत्त्वप्रगुणस्वेदतया पश्यतः प्रपापालीम् ॥
पानीयशालिकायितमपि तनुलतयाऽध्वनीनस्य॥२११॥

"प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः । क्यङन्ताद्भावे क्तः । सत्त्वं मानसविकारविशेषः। तत्कार्यविशेषः स्वेदः । "सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः" इत्युक्तेः । तनुलतायाः पानीयशालिकात्वे प्रपापाली तामपि पालयिष्यतीत्यर्थः । स्वविषयकानुरागचिह्नस्वेददर्शनेन तस्या अपि पथिकविषयकानुरागोपपत्तेः ॥ २११ ॥

मृषैव नायकापराधं कल्पयन्तीं काञ्चित्सखी प्राह—

उत्कलिकानां सहचरि ! सरसानां सहज एष सरसां च ॥
सरलमपि स्वान्तरगं कुटिलतयैव प्रकाशयन्तीति॥२१२॥

"विद्यादुत्कलिकाशब्दमुत्कण्ठावाचिनाचकम्" इति शाश्वतः । **सरससरः**शब्दोत्तरे व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । यथा तरङ्गकौटिल्यरूपदोषाज्जले क्षिप्तं सरलमपि दण्डादि वक्रमेव प्रतिभाति । एवं सरसमनोगतः प्रियादिरपि स्वमात्रासक्तोऽपि अन्यानुरक्तत्वेन भासते । 'स्नेहः पापशङ्की' इतिन्यायात । तथाचाकस्मा-

देव नायकागमने मन्युस्त्यज्यतामित्यभिप्रायेण निरपराधेऽपि तस्मिंस्त्वयापराधं आरोप्यते न त्विदानीं तस्यापराधलेशोऽपीति भावः ॥ २१२ ॥

काचिद्वर्द्धमाना तन्निर्वाहासमर्था च चित्तमुपालभते—
उत्सुकतामेषि कथं हतहृदय ! पुरागृहीतनिर्बन्ध ! ॥
प्रारब्धापरिनिष्ठितमुक्तार्थां माकुथा वहास्यां माम् २१३

उत्सुकतां=नायकसङ्गमवाञ्छाम्। हतेति प्रथममेव तथानालोचनान्निन्द्यता। अनारम्भे दोषाभावात्—प्रारब्धेति। तथापि तत्सिद्धौ तदभावात्—अपरिनिष्ठितेति। असमाप्तेत्यर्थः। तदुक्तम्— "अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ॥
आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम्" इति ॥ २१३ ॥

काचित्कृष्णपक्षमध्ये प्रातः प्रियसदनादायान्तीं नायिकामाह—
उषसि नभोमध्याश्रितमालि ! निभालय कलारमणम् ॥
प्रियसविधादपनेतुं युवतीः कामीयमर्द्धचन्द्रमिव॥२१४॥

"यस्याऽङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन पूर्ववत् ॥
सोऽर्द्धचन्द्र इति ज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥"

एतेन बालतरवः(?) शशिलेखाकच्छकलशवलयानां निवासनमायातम्। मध्यौपम्यं च पीनं च इत्यादि। निभालयेति परस्मैपदं "त्रपामपाकृत्य निभान्निभालय" (स० १२ श्लो० ५३) इति नैषधभावप्रदीपे प्रतिपादितम्॥ २१४ ॥

काश्चिद्ग्रीष्मतप्त आह—
उल्लाघयति निदाघव्याघातेनेह माधवस्तुतनुः ॥
स्वेतरहिमहेतूनामनुपादेयत्वमादधती ॥ २१५ ॥

उल्लाघयतीति "अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः (८।

३ । ५५) इति निपातितात् 'तत्करोति' इति णिच् । "उल्लाघो निर्गतो गदात्" इत्यमरः । निदाघः तपस्तस्य व्याघातस्तत्कार्यदुःखोत्पत्तिप्रतिबन्धः तेन । उल्लाघयति=नीरुजं करोति । स्वभिन्नानां शैत्यहेतूनां चन्दनमृणालादीनाम् । अनुपादेयत्वं=शैत्यादिप्रवृत्तिविषयस्वभावम् । आदधती=कुर्वाणा । तत्संयोगादेव शैत्योत्पत्तेः । माघमासे पित्तपूराय शैत्यसिद्ध्या शैत्यहेतूनामनुपादेयत्वमनुभवसिद्धमिति भावः ॥ २१५ ॥

कश्चित्सहृदयः काव्यवासनाशून्यनिन्दामाह—

उपलानामिव तेषां प्रविशति न रसः कथञ्चिदप्यन्तः ॥
हृदयविहीनाः कठिना रक्ता अपि येऽवभासन्ते ॥२१६॥

हृदयहीनत्वमचेतनत्वात् । पक्षे हृदयपदं रसबोधजनकसंस्कारविशेषपरम् । तदुक्तम्—

"भावना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मीमांसकादिषु"

अत एव कठिनाश्चमत्कारानुदयात् । पक्षे स्पष्टम् । रक्ताः=शृङ्गारिणो रक्तवर्णाश्च । लौकिकशृङ्गाराभिज्ञत्वेऽपि उक्तशक्तिविशेषविरहान्न तत्र रसोत्पत्तिः । अन्तः=मनसि अभ्यन्तरे च । रसः=शृङ्गारादिर्जलं च । रसस्यात्मस्वरूपत्वव्यवस्थापत्तेरानित्यतया तदभिव्यक्त्यभिप्रायेण प्रविशतीति । पक्षे स्पष्टम् । उक्तं च—

"सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ॥
निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" ॥
यद्वा क्षणिकस्नेहं नायिका निन्दति ॥ २१६ ॥

कृतापराधेऽपि नायके मानं मा कुथा इति वादिनीं काचित्काप्याह—

उपदेशमपि परेषां समाचरन्तो जना विपदि ॥
स्वयमाप्य तामवस्थां हृदयं रोद्धुं न पारयन्त्येव॥२१७॥

उपदेशः=शिक्षा । तथाच भरतः—

"इदं कुरु गृहाणेदमुपदेश इति स्मृतः" ।

विपत् अन्यजननिष्ठा ग्राह्या। तां=यस्यामवस्थायां परमुपदिशन्तः स्थितास्तज्जातीयाम्। स्वयं तादृशदशामवाप्य हृदयं रोद्धुं दुःखाद्विमुखीकर्तुं नैव क्षमन्त इति भावः। एतेन तदवस्थापन्नस्य मनःसमाधानमेव दुष्करं न त्वन्योपदेशोऽपीति सूचितम्। तदाह—

"विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" ॥ २१७ ॥

गुणेन तद्वेदी अवशो वशीक्रियते इत्याह—

उपनीय कमलपरिमलमनिलेन सलीलमालिनभामृशाता
स्वागमनावधिभूतां दिशं प्रति प्रेर्यते स हठात्॥२१८॥

(भ्रमरः) वायूपनीतकमलसौरभमाघ्राय वायुसमागमनापादानभूतां दिशमुद्दिश्य गच्छति। तस्यां कमलानुमानात्। अथच वायुनाभिहतं तृणादि यस्यां दिशि वायुर्गच्छति तदभिमुखमेव प्रयाति न तु यतो वायुरागच्छति तस्याम् । इह तु विपरीतम् । हठात्तदनभिमुखमेव प्रयाति। गन्धाघ्राणोत्तरमेव गमनव्यञ्जनम्। सलीलमिति मन्दत्वसूचनम्। तादृशेन वहनेन तृणादिकमयं न भवतीति व्यतिरेकः । अवधिशब्दोऽपादानार्थः ॥ २१८ ॥

कश्चिद्वयस्यमाह—

(१)उत्तमयापि मया कृतविप्रियया मत्तकाशिन्या ॥
अयथाग्राहककीरव्यपदेशात्कुटिलिता दृष्टिः ॥ २१९ ॥

"जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
उक्त्वैवं योऽन्यथा कुर्यात्तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥"

इति भरतः । ममैतादृशकोपकरणे उत्तमत्वव्याघातप्रसङ्गादध्याप्यमानमन्यथा गृह्णन्तं शुकशावकमुद्दिश्य मदभिप्रायेण दृष्टिवैकृत्यं विहितवतीत्यर्थः ॥ २१९ ॥

कश्चिद्विद्यावतामवश्यं द्रव्यलाभो न भवतीत्याह—

उदधिः सरस्वतीनां निधिरप्येकः समुद्रनामगमत् ॥
मैवं मंस्थाः स यतस्तास्वपि वैरस्यमारभते ॥ २२० ॥

सरस्वतीनां=नदीनां वाणीनां च । समुद्रतां=समुद्रजातिविशेषं मुद्रावत्त्वं च । वैरस्यम्=अत्युत्कटलवणरूपरसवत्त्वं तद्विषयकप्रीत्यभावं च । तथा च वित्तेन सरस्वतीसमुद्रत्वयोः सामानाधिकरण्यदर्शनाद्विद्याधनयोर्विरुद्धत्वव्याप्तौ व्यभिचारो न शङ्क्यः । तत्र वैरस्यारम्भेणैव समुद्रत्वयोगात् । सरस्वतीमात्रासङ्गप्रयुक्तधनलाभविरहात् । शुद्धविद्यायाश्च धनेन सह विरोध-

(१) का० रा० पु० पुस्तके इदं नास्ति । एतत्स्थाने—

उलपस्य सौकुमार्यं सर्वजनानुभवसंसिद्धम् ।
पलमात्रवैपरीत्यात्स्यादुपलत्वं तु तस्यैव ॥

इति पद्यं वर्तते । कोमलचेतस्त्वात्तत्प्रतिकूलकरणे स नैष्ठुर्यमवलम्बिष्यते अतो मानं मा कुरु इति नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । उलपः तृणविशेषः प्रतानवती लता वा । पलमात्रवैपरीत्यात्=उलपशब्दः पकारलकारयोरेव वैपरीत्यात् उपलो जायते । पक्षेच क्षणमात्रप्रातिकूल्यात्प्रस्तरवत्कठोरत्वं भवतीत्यर्थः ।

व्याप्तेरिति भावः ॥ २२० ॥

कश्चिन्मनस्विनं प्रशंसति—

उदरम्भरिर्गजश्रुतिनिहतीर्मधुसूदनोऽपि सहतेऽयम् ॥
मघवन्मात्रकृताशो मानीनः स्तोककोऽपि पुनः ॥२२१॥

मधुसूदन इति भ्रमरे विष्णुतादात्म्यप्रतीत्या महतोऽपि प्रातिलोम्येऽपकर्षो भवतीति सूच्यते। गजति माद्यतीति व्युत्पत्त्या तद्विवेकद्योतनम्। निपदेनातिशयार्थेन हन्तेः सर्वाङ्गावच्छिन्नत्वसूचनम्। निहतीरिति तन्निराकरणेच्छापूर्वत्वसूचनम्। एकवारहननस्यान्यतोऽपि सम्भवान्निराकरणतात्पर्यद्योतनाय बहुवचनम्। उदरम्भरिशब्दस्य "फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" (३ । २ । २६) इति चकारेण निपातनात्साधुत्वम्। "ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः" इति मुरारिः। मघवत्पदेनेन्द्रमुखाक्षेपात्साविकत्वसूचनम्। स्तोकपदेन क्षुद्रजनोऽपि महदाश्रयेण मान्यतां वहतीति सूचितम् ॥ २२१ ॥

कापि तीरादिसङ्केतस्थानभङ्गाद्विमनायमानेदमाह—

उक्षविषाणोल्लिखितप्रतीरमात्रावलम्बमूलत्वात् ॥
रम्यो वेतसकुञ्जो विरलदलः प्रतिदिनं भवति ॥२२२॥

पत्रक्षयाद्वृषभशृङ्गेण वेतसमूलाश्रयनदीतीरभूमेरुल्लेखनात् मूलस्याप्युद्धरणेन प्रतिदिनं पत्रपातात्तस्य दलहानिर्जाता। तथाच जनान्तरदर्शनावरणसामार्थ्याभावे तरौ तदभिसारस्थानमनर्हं तदन्यदाश्रीयतामिति भावः। एतेनाश्रयविनाशे तदाश्रितस्य कष्टं स्यादिति व्यञ्जितम्। लोके स्वाभिप्रायावरणाकुलनाशानुशोचनहेतुमुद्घाटयति रम्य इति॥ २२२ ॥

केन चिदल्पमेवोपकृत्य दत्ताधिककदर्थनः कोऽपीदमाह—

उल्कामुखप्रकाशात्क्षणमध्वदृशोऽपि बाढमन्धाः स्मः ॥
उपकारानिर्वहणे वरमस्मादनुपकृतिरेव ॥ २२३ ॥

उल्का वन्हिज्वाला मुखे यस्य स शृगालविशेषः । अन्धकारे किञ्चित्प्रकाशप्राप्तौ तन्नाशोत्तरं तत्प्राप्तिपूर्ववदेव चाक्षुषं न भवति । अतः क्षणं तदालोकेन मार्गं दृष्ट्वापि पुनस्तदभावे चाक्षुषानुत्पत्त्याऽन्धा एव जाताः स्मः । उपकारोऽत्र स्वपूर्वकालीनदुःखाधिकदुःखजनकव्यतिरेकाप्रतियोगी ग्राह्यः । अतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ २२३ ॥

कश्चिन्नायकाय विरहिण्यवस्थां निवेदयति–

उद्ग्रीविकाविधानात्पदाग्रमात्रेण भूतलं स्पृशती ॥
त्वदवेक्षणाय सुभगाभ्यस्यति सा व्रताविशेषमिव २२४

उन्नता ग्रीवा यस्यां क्रियायां सा उद्ग्रीविका । दूरस्थपदार्थदर्शनेच्छायां तथाकरणात् । तदर्थं पदाग्रेण भूमिस्पर्शः । तेनापि किञ्चिदौन्नत्योदयात् । अत्र भरतः—

"उत्क्षिप्तश्च भवेत्पार्ष्णिः सञ्चरोऽत्र तलेन च ॥
अङ्गुल्यश्चान्विताः सर्वाः पादाग्रं तत्र सञ्चरेत् ।"

व्रतविशेषं=पादाग्रेण भुवं स्पृष्ट्वा स्थितिरूपं तपोभेदमिवाभ्यस्यति । त्वद्दर्शनवाञ्छयैवम्प्रायाणि कदर्थनान्यनुभवतीत्यर्थः ॥ २२४ ॥

कश्चिद्यौवनावस्थां प्रशंसति—

उपनिषदन्तररासिकं यौवनमद्वैतमात्मभुवः ॥
बत मत्तकाशिनीनां दृश्यपि दृश्यत्वमातनुते ॥२२५॥

इत्युकारव्रज्या ।

उपनिषद्=ब्रह्मप्रतिपादकं वेदवाक्यम्। तदपेक्षयाऽन्यस्यां कर्मोपनिषदि रसिकमित्यर्थः। तत्रात्मन एवाद्वैतम्। अत्र तु कामस्य। आत्मजन्यस्य प्रपञ्चस्य तस्मिन्नभेदारोपः। दृक् ज्ञानं तत्र दृश्यत्वं तद्विषयत्वं नास्ति। यौवने तु दृशि दृष्टौ दृश्यत्वं रमणीयत्वम्। विषयत्वं दृश्यत्वमिति वेदान्तिनः ॥ २२५ ॥

काचिन्मृषैवापराधकल्पनयानुरक्तिसंशयितां प्राह —

ऊहो विकृतावपि न प्रकृत्यसमवायिनोऽर्थस्य ॥
नाशदशायामपि न स्पृशति कृशानुः शिशिरभावम्॥२२६

स्वभावविरुद्धस्यानर्थकर्मकरत्वस्य अनुमानं न कार्यम् विनश्यदवस्थायामपि वन्हौ शैत्याभावात्। एवं त्वन्मात्रानुरक्ते तस्मिन्नपि तद्विप्रियं न कल्प्यम्। अथ च प्रकृतिभूते यागादौ असमवायिनोऽर्थस्य प्रकृत्यसमवेतार्थप्रकाशकशब्दस्येति यावत्। विकृतावूहो न भवतीत्यर्थः। प्राकृतप्रयोगस्यान्यथाभाव ऊहः ॥ २२६ ॥

कश्चित्स्वापकृष्टानामादरदर्शनादिदमाह—

ऊनस्याधिकभावो भवति गुणस्यापकर्षहेतुत्वम् ॥
दृश्याददृश्यदर्शनमिति क्रिया भवति विपरीता ॥२२७॥

गुणहीनस्योत्कर्षः गुणवतोऽपकर्षतारतम्यं विहाय तद्विपरीतापादान इति लोकक्रिया विपरीता दृश्यते इत्यर्थः। अथच गणितप्रसिद्धायां विपरीतक्रियायाम् ऋणस्थले भाजनं गुणनस्थले हानिः क्रियते दृश्याददृश्यराशिरीत्यानयनार्थं इति ध्वनिः।

"छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम्।
ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्यात् दृश्ये राशिप्रसिद्धये ॥" इति लीलावत्यामुक्तम् ॥ २२७ ॥

कस्य चिदर्थे दूती नायिकामाह—

ऊरुस्तम्भद्वितये रम्भासौभाग्यभोगिनि भवत्याः ॥
कुसुमेषुतापदुःस्थः शेतां वैश्रवणनन्दनः स सखि!॥२२८॥

भोगिनीत्यन्तं रम्भापदस्य कदलीपरत्वमादाय सप्तम्यन्तं द्वितयविशेषणम् । अप्सरोविशेषार्थत्वमादाय नायिकासम्बुद्धिः । सौभाग्यः सादृश्येनोभयत्र तुल्यः । "रम्भा कदल्यप्सरसोः" इति विश्वः । वै इति निपातः । श्रवणमात्रेण नन्दनः प्रमोद-जनकः । यस्य गुणाकर्णनेनैव एवमानन्दो जातस्तत्सङ्गमेन कियान्न स्यात् । कदल्याः शीतस्वभावतया तापार्त्तस्य तत्र शयनौचित्यात् । अथच "किन्नरेशो वैश्रवणः" इत्यमरः । कुबेरस्य नन्दनो नलकूबरः । सोऽपि रम्भादयित इति तदभि-न्नयोर्युवयोरपि सङ्गमो युक्त इति भावः ॥ २२८ ॥

कांचित्परवशां दयितदर्शनोत्कण्ठितां नायिकां काप्याह—

ऊर्ध्वीकृत्य ग्रीवां चकोरि! किं वा दिदृक्षसे चन्द्रम् ॥
अयथास्थानस्थापितपञ्जररुद्धं न वेत्सि स्वम् ॥ २२९ ॥

कन्धरोन्नमनमात्रसाध्यचन्द्रचक्षुःसंयोगाभिप्रायेण किमेवं करोषि चन्द्रनयनयोराक्षेपे मुख्यस्याप्यभावेन ततोऽपि दर्शना-सम्भवादिति भावः । चकोरीति दर्शनावश्यकत्वम् । चन्द्र-मिति दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । तद्दर्शनार्हदेशगमनवारणाय रुद्धान्तम् । पञ्जररोधेऽपि छिद्रादिना तत्सम्भवात् स्थापि तान्तं पञ्जरविशेषणम् । स्थानस्याऽयथात्वं स्ववृत्तेश्चन्द्र-दर्शनाननुकूलत्वम् । तथाच किं वृथा प्रयासेनेत्यर्थः ॥२२९॥

अहङ्कारेण गुणहानिर्भवतीति कश्चिद्दर्शयति—

ऊष्मायमाणमधिकप्रकाशमप्यपजहाति दाक्षिण्यम् ॥
अस्मिन्नर्थे भगवान्निदर्शनं व्योममणिरेव ॥ २३० ॥

ऊष्मा=गर्वः सन्तापश्च । "बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने"(३।१।१६) इति क्यङ् । प्रकाशः=आलोको ज्ञानं च । दाक्षिण्यं=परप्रियत्वं दक्षिणदिग्वर्तित्वं च । अतिप्रकाशस्यापि अधिकोष्मवतो भास्करस्य ग्रीष्मे दाक्षिण्याभावात् । तदानीं तस्योत्तरदिग्गतत्वेन दक्षिणगतत्वाभावादित्यर्थः ॥ २३० ॥

क्षुद्रेषु प्रणयो न कार्य्य इति कश्चित्सहृदयमुपदिशति—

ऊषर इव खललोके सञ्जातसमन्वयोऽपि रसः ॥
नैव तदनन्तरेषु क्षणेषु बध्नाति सम्बन्धम् ॥ २३१ ॥

"स्यादूषः क्षारमृत्तिका"इत्यमरः । "ऊषसुषि"(५।२।१०७) इत्यादिना मत्वर्थप्रत्ययः । रसः=प्रीतिर्जलं च । अत्र रसपदेन खलविषयकान्यनिष्ठप्रीत्युपादानम् । सञ्जातः प्रीतिविषयत्वाभ्युपगमानुकूलाचरणरूपः समन्वयो यस्मात् तादृशोऽपि तदुत्तरक्षणेषु सम्बन्धं न ददाति । क्षणमेव खलेन तदाचरणात् । खलनिष्ठप्रीत्युपादाने तु खलहृदये सञ्जातसमन्वयोऽपि स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणेषु सम्बन्धं न वहति । क्षणमात्रमेव खलहृदि तदुत्पत्तिरिति व्याख्येयम् ॥२३१ ॥

कश्चिज्जनान्तरसन्निधावेव मया मानिन्यनुनीतेति सखायमाह—

ऊरीकृतमनुनयनं प्रियया‌ऽथ गुणस्पृशा बृहतिकायाः ॥
स्वादिमतः पूर्वस्मिन्मृद्वीकामलकयोर्धृते शिरसा(१)२३२

इत्यूकारव्रज्या ।

---

(१) का. रा.पु. पुस्तके एतत्स्थाने—
ऊरीकृतमपि कार्यं विजहत्यहहाऽकृतव्यूहाः ।
भवति विनिवर्तनीयं कृतमपि कार्यं हि पाणिनीयानाम् ॥
इति पद्यं वर्तते ।

"द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा" इत्यमरः। धृते इत्यत्र मयेति शेषः। द्राक्षामलकयोर्मध्ये पूर्वस्मिन् द्राक्षाफले। स्वादिमतः स्वादुत्वात्। शिरसि तदुत्कर्षकथनार्थमित्यर्थः। स्वादिप्रत्ययविशिष्टस्य पूर्वस्मिन् प्रकृतिभागे पदसंज्ञे। (१)मृद्वीकासमभिव्याहारात्प्रत्ययस्य हलादित्वलाभः। नायकेन तत्पादाभिप्रायेण स्वशिरसि तन्निधानात्प्रणामो व्यङ्ग्यः। तथा उत्तरीयगुणस्पर्शेन यथा गुणो मानहीनस्तथाहमिति सूचितम् ॥ २३२ ॥

कश्चिच्चन्द्रं वर्णयति—

ऋक्षाणामग्रण्या परितो विष्णोः पदं भ्रमता ॥
जैवातृकजाम्बवता स्मरसुग्रीवः सहायसम्पन्नः ॥२३३॥

ऋक्षाणां=नक्षत्राणां भल्लूकानां च। विष्णोः पदम्=आकाशं त्रिविक्रमचरणं च। तथा जैवातृकरूपेण जाम्बवता स्मरसुग्रीवः सहायवान् जात इत्यर्थः। उक्तं च तेन रामायणे—

"त्रैविक्रमे पुरास्माभिः कृतो विष्णुः प्रदक्षिणम्।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता चापि प्रदक्षिणम् ॥"

जाम्बवतः सुग्रीवमन्त्रित्वात्सहायत्वम्। चन्द्रस्य शृङ्गारे उद्दीपनविभावयोग्यत्वमिति। (उक्तं च साहित्यदर्पणे)

"चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्।" (प० ३ का० १८५) ॥ २३३ ॥

सखी नायिकां शिक्षयति—

ऋतुपर्ण इव सपत्नीजनस्तवैषोऽक्षहृदयज्ञः ॥
इह वैरसेनिवत्त्वं वस स्वरूपं पिधायैव ॥ २३४ ॥

---

(१) हलादिप्रत्यये परतः पूर्वस्य "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" (१।४।१७) इत्यनेन पदसंज्ञाविधानात्।

ऋतुपर्णोऽयोध्याधिराजविशेषः । अक्षं=चक्षुरादिबहिरिन्द्रियं हृदयं च जानीते । तद्वृत्तिज्ञानात् । राजापि द्यूतहृदयविद्यावेदीति प्रसिद्धः । वैरसेनिर्नलः । स्वरूपं=प्रियानुरागजन्यमुल्लासविशेषम् । पिधाय=आच्छाद्यैव । वस=चिन्ताम्लानेव तिष्ठ । ननु दयितसंमानं प्राप्य उद्धतत्वं कुर्याः । नलोऽपि बाहुकसंज्ञो भूत्वा ऋतुपर्णसमीपे तस्थाविति भारतम् । यद्वा कृतान्यपुरुषपरिचयां प्रति सख्युक्तिः । यथैता न विदन्ति तथा विधेयमन्यथा प्रकाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २३४ ॥

कश्चिद्वसन्तस्योद्दीपकत्वं सूचयन्नाह—

ऋतुराजसखरथोऽयं मलयमरुद्वर्ण्यते विज्ञैः ॥
तत्र मधुव्रतराजी विराजते वैजयन्तीव ॥ २३५ ॥

ऋतुराजः=वसन्तः । सर्वर्तुप्रथमत्वात् । "मुखं वा एतदृतूनां यद्वसन्त" इति श्रुतेः । तस्य सखा मदनः । तथाच वामनपुराणम्—

"कन्दर्पश्च दुराधर्षश्चूताङ्कुरमहायुधः ।
समं सहचरेणैव वसन्तेनाशु सङ्गतः ॥" इति ।

"इत्युक्तः प्रययौ कामः सख्या स मधुनाश्रितः ।"

इति मत्स्यपुराणम् । कामरथो दक्षिणानिल इति कविसम्प्रदायः । उक्तं हि सौन्दर्यलहर्याम्—

"धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।"

"पताका वैजयन्ती स्यात्" इत्यमरः । उत्प्रेक्षया कामोद्दीपकत्ववस्तुव्यञ्जनम् ॥ २३५ ॥

कृत्रिमसद्व्यवहारे विश्वासो न कार्य इत्यभिप्रायेण कोऽप्याह—

ऋच्छन्ति केऽपि सत्तामाकृत्या केऽप्युपाधिना लोके ॥
सद्व्यवहृतिमात्रात्त्वं मा सामान्येषु सद्धियं कार्षीः ॥ २३६ ॥

केषांचित्स्वभावेनैव साधुत्वं केषांचित्तु व्याजेन। अतः सद्व्यवहारमात्रेण यत्र कुत्रापि साधुरेवायमिति निर्णयो न कर्तव्यः। किन्तु स्वाभाविकसाधुत्ववत्स्वेव। अथच कोचित् द्रव्यगुणकर्मरूपाः पदार्थाः सद्व्यवहारविषयत्वं (आकृत्या) सत्तारूपजात्या लभन्ते। तत्र तस्याः स्वीकारात्। केचित् सामान्यादयोऽभावान्तास्तूपाधिना विद्यमानत्वरूपधर्मेण लभन्ते। अतो द्रव्यसामान्यादिसाधारणसद्व्यवहारेण सामान्यादिषु सत्ताजातिमत्ताबुद्धिर्न विधेया। तत्र सद्व्यवहारे निमित्तभेदस्योक्तत्वादिति भावः॥ २३६॥

काचित्प्रातः प्रियविश्लेषदूयमानेदमाह–

ऋग्भिरिह प्रत्युषासि द्युतिभिर्भास्वानुदेति सखि!॥
अथ युवतीजनजीवनहवने होता कथं न स्यात्॥२३७॥

ऋग्भिस्तद्रूपाभिर्द्युतिभिः। तथाच श्रुतिः–"ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्भिस्तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तसमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः"। ऋग्विद एव होतृत्वादस्य च तथात्वात्स्त्रीजीवनहोमे होतृत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। "ऋग्वेदेन हौत्रमकुर्वन्यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रम्।" इति श्रुतेः॥ २३७॥

काचिदेकापराधसहनानन्तरमप्यपराधान्तरकारिणं प्रियं सोत्प्रासमाह—

ऋजुहृदयया मया तव मृष्यन्त्या तावदपराधान्॥
दृष्टान्तः स्वयमेव स्वहास्तितस्तत्सजातीये॥ २३८॥

इदानीमपराधक्षमायामग्रेऽप्येवं करिष्यतीत्यनालोचनादृजुहृदयत्वम्। यथा प्राक्तनानपराधानसहत तथा अग्रिमानपि

सहिष्यत इत्यनुमानेनाग्रेऽप्येवं विधेयमित्यर्थः। एवं चैकापराधस्य कथंचित्सहनेऽप्यतः परं न सहिष्यतीत्युचितम् । धीराधीरेयं नायिका । तथा च **साहित्यदर्पणे**—

"धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्" (प० ३ का० ६३) ॥ २३८ ॥

कश्चिच्चिरपथिकमुपालभते—

ऋणमिव यस्त्वयि सुदृशा समुद्रचारिणि समर्पितः प्रणयः।
प्रतिदिवसवर्धमानः कियतीमध्वग! स कोटिमारोहेत् ३९

समुद्रं सावधिकं तद्विपरीतमसमुद्रं चिरकालं चरति परदेशं गच्छतीति तथा । पक्षे समुद्रे वाणिज्यार्थं चरति । वर्द्धमानः=स्वरूपेण । ऋणपक्षे स्ववृद्धिद्वारा । कोटिं=(कक्षां पक्षे सङ्ख्याविशेषम् ।) (समुद्रगामिवाणिक्कर्तृक ऋणेऽधिक) वृद्धिग्रहस्मरणात् । तथाच योगीश्वरः—

(१)"आरण्यकास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।" (याज्ञ० स्मृ० अ० २ श्लोक० ३८)

सुदृशेति त्वय्यनुरूप एव रागविधानात्त्वयापि तथैव विधेयमिति सूचितम् ॥ २३९ ॥

प्रत्यक्षेऽपि सम्भोगचिन्हे नायिकान्तरसङ्गमपलपन्तं नायकं काप्याह—

ऋतवादिता यदि तव स्तनकुङ्कुमचिह्नसत्त्वेऽपि ॥
ग्रावप्लवनविबोधकमृषिवाक्यं त्वन्यथा नयन्ति बुधाः२४०

इति ऋकारव्रज्या ।

---

(१) मुद्रित याज्ञवल्क्यस्मृतिपुस्तकेषु कान्तारगास्तु इति पाठः ।

मत्सम्भोगविरहविशिष्टनायिकालिङ्गनलग्नकुङ्कुमादियोगस्य नायिकान्तरसम्भोगं विनानुपपत्त्या तस्य सिद्धावपि सत्यमहमन्यत्र नासक्त इति वदन् यदि यथार्थवादी तदा त्वमेव न त्वन्यः। "ग्रावाणः प्लवन्त" इति प्रत्यक्षविरुद्धं वेदवाक्यं तु पण्डिता नहि बाधितमर्थमागमोऽपि बोधयतीत्यभिप्रायेण गौणत्वादिनैव व्याचक्षते। तथाच वेदवाक्यस्यापि प्रमाणान्तरविरुद्धस्य 'विरोधे गुणवादः स्यात्' इति न्यायेनान्यथाकरणम्। प्रमाणविरुद्धं त्वद्वाक्यं कथं श्रद्धेयमित्यर्थः ॥ २४० ॥

काचित्प्रेमदार्ढ्यार्थं नायकं सूचयन्ती सखीमाह—

एतावानेव महानालि ! प्रणयस्य परिणामः ॥
यावानेवारब्धो यस्तावत एव निर्वाहः ॥ २४१ ॥

अल्पो महान्वा यावानेव यत्र स्नेह उपक्रान्तः तावत एव निर्वाहः। न्यूनत्वानापादनमेव प्रशस्तम्। नतु पूर्वं महान्तं स्नेहमुद्भाव्य पुनस्तदपकर्षविधानमित्यर्थः। एतेन मनस्विनीनां परिभवोऽतिवैमनस्यमावहतीति सूचितम् ॥ २४१ ॥

काचिदनुनयेनापि मानमत्यजन्तीमुपदिशति—

एकान्तमानयोगात्प्रत्यादिश मा प्रियं प्रणतम् ॥
कलयसि किं न तथाविधमानस्याजनकतां जगति २४२

एकान्तः=भवत्यैव कल्पितहेतुकत्वेन सार्वदिकः। "प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः। प्रियमिति तत्कृतापराधाभावसूचनम्। तथाच भरतः—

"यो विप्रियं न कुरुते नचायुक्तं प्रभाषते।
तथार्जवसमाचारः प्रिय इत्यभिधीयते ॥"

एवं मानस्योत्पत्तिमेवानुचितामभिधाय त्यागावश्यकत्वमूच-

नाय-प्रणतमिति । तथाविधस्योक्तलक्षणस्य मानस्य । न विद्यते जनस्य दयितस्य कं सुखं यस्मात्तद्भावम् । अथच तथाविधपदेन एकान्तमानोपस्थापनात् एकोऽन्यापेक्षोत्कर्षरहितोऽन्तोऽपकर्षो यस्य तादृशस्य मानस्य परिमाणस्य अजनकत्वं कुत्राप्यहेतुत्वं किं न जानासि । परमाणुपरिमाणस्य कुत्रापि जनकत्वानङ्गीकारात् । "कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः" (प्रशस्तपादभा०) इति वैशेषिकवचनादिति भावः ॥ २४२ ॥

कश्चिन्मानपरित्यागार्हतां सूचयन्नाह—

एजन्ति चन्दनाचलमरुताभिहता बकुलवीथ्यः ॥
भवदासवगण्डूषास्वादनवाञ्छावशादिवोत्तरलाः॥२४३॥

"मलयश्चन्दनाचलः" । भवत्या आसव इत्यत्र "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इति भाष्यवचनात्पुंवद्भावः । गण्डूषाशब्दस्त्रीलिङ्गत्वात्प्रसिद्ध एव । पुंस्त्वे च आस्वादनेति छेदः । "गण्डूषो मुखपूर्तिर्वा" इति रुद्रः । दोहदत्वेन तदिच्छा बोध्या । तदुक्तं वृक्षायुर्वेदे ····· ॥ २४३ ॥

अतितीक्ष्णस्वभावामपि नायिकां कस्यचिद्गुणेन वशीकृतामालोक्य काप्याह—

एणनयनेयमासीदग्निशिखोपमतया ख्याता ॥
अस्य विदग्धमणेःपुनरन्वयतःशिशिरशीतला जाता२४४

"काश्मीरजन्माग्निशिखम्" इत्यमरः । एतेनोत्तमत्वमुक्तम् । तदुक्तं कल्पतरौ भविष्ये—

"फलिनीरोचनाहेमकुङ्कुमत्विष एव च ।
वर्णाः प्रशस्ता नारीणां यश्च दूर्वाङ्कुरोपमः ॥"

अथच तीक्ष्णतया वह्निशिखासादृश्यम् । "विदग्धाश्चतुःषष्टि-

कलाभिज्ञा' इति जगद्धरः। तेषां श्रेष्ठस्य। अथच दग्धं दाहः भावक्तप्रत्ययान्तत्वात्। तद्विरोधिनो दाहप्रतिबन्धकमणिविशेषस्य। शिशिरशीतला=मृदुस्वभावा दाहशक्तिहीना चेत्यर्थः॥२४४॥

काचिन्नायकस्य स्वमात्रानुरक्तत्वविविधित्सया एकमात्राश्रितानां प्रतिष्ठां दर्शयति—

एकत्र वर्तमाना नियमाद्गुणकर्मभेदभाजोऽपि ॥
अणुवृत्तयोऽप्यभिहिताः सध्रीचि ! विशेषपदभाजः २४५

सध्रीचि हे सहचरि !। नियमादिति पूर्वान्वितम्। गुणस्य विद्यादेः कर्मणो भागधेयस्य भेदो विरहः। अणुरल्पा वृत्तिर्जीवनोपायो येषां तादृशा अप्येकमात्राश्रिततया विशिष्टा एव गण्यन्ते। सर्वत्र भ्रमणेऽनादरापत्तेः। अथवैकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तमाना गुणकर्मभ्यो रूपाद्याकुञ्चनादिभ्यो भिन्नाः परमाणुवृत्तयो विशेषा इत्युच्यन्ते। ते हि न जात्यादिवद्बहुषु वर्तन्ते। किंतु तत्तत्परमाणुष्वेवेत्यर्थः॥ २४५॥

काचिद्विरहिणी वर्षासु विद्युदुद्योतेन तप्यमाना सखीमाह—

एधितवानिह वेधा मेधावी धूमयोनिमपि ॥
काष्ठात्म्यां ककुभ इति प्रतीत्य मन्दां कृते तडिद्दहेः॥२४६॥

एधितवान्=वर्द्धितवान्। अथच काष्ठीकृतवान्। एधधातोः, "तत्करोति" इतिण्यान्तादेधशब्दात् निष्ठा। धूमयोनिं=मेघं वह्निं च। अपिशब्दो वह्निमेघयोस्तादात्म्याभावरूपविरोधार्थः। काष्ठात्म्यामिति काष्ठकाष्ठाशब्दयोः श्लेषः। ककुभ इति दिगर्थे बहुवचनान्तं वृक्षविशेषार्थे एकवचनान्तम्। मन्दाम् अल्पाम्। त्रियदुचितवृत्तिसामान्यस्य विशेषेणोपसंहारात्। "पुरोडाशं चतुर्द्धा कृत्वा" इत्यस्य "आग्नेयं चरुं करोति" इत्येकवाक्यत्वात्पुरोडाशपदस्याग्नेयपरत्ववत्। तथाच तडिद्रूपाग्नेर्वर्षासु विधित्सितस्यैक-

जातीयकाष्ठमात्राश्रितत्वे तादृशप्राचुर्यविरहाद्वह्नयन्तरस्यापि तदाश्रयत्वव्याप्त्यै काष्ठाभेदः कृत इति अभेदाध्यवसायेन वाक्यार्थसिद्धिः । विद्युतां तदाश्रयाश्रितत्वात् । एतेन दिशामाकाशस्य च मेघतडिदुभयव्याप्तत्वं वर्णितम् ॥ २४६ ॥

काचिन्नदीतीरे कृतसङ्केता कञ्चिदिदमाह—

एष सरिन्मात्रजलो ग्राम इति प्रावृषि त्यज विशङ्काम् ॥
धार्मिक ! कूपवरोऽयं सन्निहितस्तावदत्रास्ते ॥ २४७ ॥

इत्यैकारव्रज्या ।

"सिंहकर्कटयोमध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
न स्नानादीनि कर्माणि तत्र कुर्वीत मानवः ॥"

इति अत्रिवचनात् आप्लवनं ग्रामे जलान्तराभावात्कथं विधेयमिति शङ्कां मा कार्षीः । अन्यतोऽत्र सन्निहितः कूपस्तिष्ठति । तत्र वृद्ध्यनुकूलवार्षिकजलयोगाभावेन तत्प्रयुक्तदोषाभावात् । तत्र च नित्यक्रियादिकं कुर्याः । तथाच—

"अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥"

इति व्याघ्रपादवचनाज्जलान्तरालाभे नद्यामेव कर्म कुर्यादिति श्रवणेन तत्र मागा इति भावः । कूपस्य दूरत्वे नद्युद्धृतपयसि रजोदोषाभावात्तेनैव कर्म स्यादत आह—सन्निहित इति । उत्पथेन निषेधानादरणात्—धार्मिकेति । जलोद्धरणसामग्रीविरहे नद्यामेव गमनप्रसङ्गात्—वर इति तद्वत्त्वाभिप्रायकः॥२४७॥

काचिज्जनान्तरसन्निधावभिसाराय त्वरस्वेति नायिकां ज्ञापयितुमिदमाह—

ऐलाबिलशैलबिलसत्करनिकरैरेव वर्मिताङ्गीनाम् ॥
सिद्धाभिसारिकाणामभिसारो नित्यमेकजातीयः॥२४८॥

सिद्धाः=देवयोनिविशेषाः । इदं चान्येषामुलक्षणम् । ऐलबिलस्य कुबेरस्य शैलः कैलासः । एतेन स्फटिकमयत्वमूचनमुक्तम् । "सन्नद्धो वर्मितः सज्ज" इत्यमरः । एतेन सर्वत आवरणव्यञ्जनम् । नित्यं=कृष्णपक्षरात्रिष्वपि । एकजातीयः=शुक्लपक्षाभिसारसमान एव । तत्र सर्वदा रात्रौ प्रकाशसत्त्वेन कृष्णाभिसारिकावेषस्याननुष्ठानात् । नित्यपदेन त्वयाऽप्यन्यानुरोधेन न त्याज्यो नायकवैमनस्यप्रसङ्गादिति सूच्यते ॥२४८॥

काचित्स्वजनादेव प्राप्ततिरस्कारेदमाह —

ऐरावतमन्दारौ दुर्वासाश्चेति सहभुवो लक्ष्म्याः ॥
एतेषां व्यापारात्सा निकृतिं प्राप विधिशक्त्या ॥२४९॥

त्रयाणां समुद्रोत्पन्नत्वात्स्पष्टं सहजत्वम् । दुर्वाससस्तु अत्रिपुत्रत्वेन चन्द्रस्य तथात्वाच्चन्द्रस्य च लक्ष्मीसोदरत्वात्तदिति द्रष्टव्यम् । मन्दारः कल्पवृक्षपरः । श्रीपरिभवहेतुत्वं तस्य परम्परया व्याख्येयम् । मन्दारमालायामैरावतेन स्वकुम्भान्निरस्तायां दुर्वाससा लक्ष्म्यास्त्रिलोकीतो निर्वासनात् । त्रयाणामपि वैलक्षण्यात् सोदरत्वाद्विधिबलेन "आपदामभियान्तीतां हितोऽप्यायाति हेतुताम्" इतिन्यायात्तदभिभवो जात इति भावः॥२४९

कश्चिद्विपरीतरतं प्रशंसति--

ऐल इवायं निधुवनभेदो नारीयमाणपुरुषभवः ॥
अतिमात्रं रमणीयो न कस्य वा मानसं हरति ॥२५०॥

अत्र कामशास्त्रम्--

"हस्तमाधुवति हन्ति नो ददात्युज्झितुं झटिति लङ्घयेदपि ॥
स्वेच्छया श्रमिणि वल्लभेऽथवा योषिदाचरति पूरुषायितम् ॥
(रति० प० १० श्लो० ४६)

स्त्रियाः पुरुषायितत्वे पुरुषस्य नायिकायितत्वमप्यर्थतो भवतीति नारीयमाणेति पक्षान्तरसाम्यावाप्त्यर्थमुक्तम् । अत एव "स्त्रीरूपमुपस्य नरस्य किं गतम्' इति विपरीतरतप्रस्तावे कामशास्त्रम्। पुरूरवा हि स्त्रीरूपात्सुद्युम्नादुत्पन्न इति पौराणिकाः। रमणीयत्वं सुखविशेषाधायकत्वं रूपातिशयवत्त्वं च । "व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।" इत्यमरः ॥ २५०॥

कश्चित्प्रियासङ्गमोत्सुको नायिका वा प्रियसङ्गमोत्सुका इदमाह —

ऐदम्पर्यं पाराशर्यस्यापि प्रियान्वये भवति ॥
हेयत्वावचनादित्याह यतः प्रियतमोद्देशात् ॥ २५१ ॥

"व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः" इति कोषः। इदमिति बुद्धिस्थवस्तु परं विवक्षितं यस्य स इदम्परः तस्य भाव ऐदम्पर्यं तात्पर्यमिति यावत्। "इदं त्वैदम्पर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः सुतादानान्मित्रं भवतु सचिवो नन्दरजनि"(१) इति मालतीमाधवम्। (अं०२श्लो०७) हेयत्वस्य अवचनात् अपि त्ववश्योपादेयत्वस्यैव कथनात्प्रियतमस्येत्येव सूत्रार्थ इति भावः। नायकोक्तिपक्षे प्रियपदे प्रियतमपदे च स्त्रीलिङ्गान्तच्छेदः । एवं च "हेयत्वावचनाच्च" (अ० १ पा० १ अ० ५ सू० ८) इति सूत्रमेवंप्रकारेण श्लेषेण योजितम्। तदर्थस्तु यदि प्रकृतिरेव तत्राभिमता स्यात्तदा पूर्वं तस्या एवात्मत्वमुद्दिश्य पुनस्तां निषिध्यान्यमात्मानं ग्राहयेत् स्थूलारुन्धतीन्यायात्। न तु तथोक्तमत आत्मपरमेव तदिति ॥ २६१ ॥

(१) भवति स हि मे नन्दन इति। इति मुद्रितमालतीमाधवे पाठः।

अत्यन्तानुरक्ते नायके तथैवानुरक्तां काञ्चित्सखी प्राह—

ऐक्यमितरेतरप्रतियोगिकमासेदुषोर्भवतोः ॥
सहचरि! विपर्ययेण त्वां तं च व्यवहरन्ति जनाः २५२(१)

अविच्छिन्नभावनावशेन त्वद्रूपतामापन्ने तस्मिन् त्वमिति व्यवहारः। तथैव तद्रूपतामापन्नायां त्वयि तद्व्यवहारः। ननु पूर्वकालीनतादृशव्यवहारविषयविशेष्य इति भावः। तदेतत् विपर्ययेणेत्युक्तम्। भवतोरिति निर्द्धारणे षष्ठी सप्तमी वा॥२५२॥

इत्यैकारव्रज्या।

काचिद्विरहिणी चन्द्रिकातप्यमानदेहा सखीमाह—

ओषधिनाथतया किं प्रत्येषि ज्वरहरत्वमस्येन्दोः ॥
प्रत्यक्षेऽप्युष्णत्वे शैत्यं ह्यनुमीयते नाग्नेः ॥ २५३ ॥

एतत्करसन्तापस्यानुभवसिद्धतया ओषधिपतित्वहेतुकं तापनाशकत्वं चन्द्रमसि नानुमातुं युक्तम्। बाधितत्वात्। वन्हौ शैत्यवदिति भावः। विरहे एवं वर्णनं कविसम्प्रदायसिद्धम्। तथाच कविकल्पलतायाम्—

"विरहे श्वासपाण्डुत्वम्लानिचिन्ताकृशाङ्गताः।
अब्जशय्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्णता" इति ॥२५३॥

काचिद्गृहपतेर्दुर्गतत्वसूचनेन तद्भार्यायाः सुखसाध्यतां सूचयन्ती दूतीदमाह—

ओकसि जरत्तरतया मेघाम्बुनिषेधशक्तिपरिहीणे ॥
पिङ्गा घनाम्बुपृषता हृदयभिदारक्तवत्समीक्ष्यन्ते २५४

अतिजीर्णगृहस्य सच्छिद्रोर्ध्वभागतया दृष्टिवारणसामर्थ्य-

(१) का० रा० पु० पुस्तके इदं पद्यं नास्ति।

विरहेण तदन्तः प्रविश्य निपतन्तो धूममलिनावयवसंयोगेन र-ञ्जिता मेघोदबिन्दवः तदीयहृदयभेदशोणितादात्म्येन वर्ण्यन्ते । हृदयभेदादेव तत्र जलप्रवेशात् । यद्वा जलवारणशक्त्यभावात्तच्चिन्तयैव हृदयभेद उत्प्रेक्ष्यते । एतेन यस्य यदसाधारणं कार्यं तदकरणे तस्य हृदयभेद एव लज्जया स्यादिति सूचितम् । यद्वा काचिद्गृहशून्यत्वख्यापनद्वाराभिसारस्थानतां सूचयति ॥ २५४ ॥

कस्याश्चित्सङ्केतस्थानभङ्गचिन्तामालक्ष्य काप्याह—

ओघो यथायथार्धं निकुञ्जमाक्रामति तटिन्याः ॥
केतकलतया सार्द्धं सितायतेऽस्यास्तथैव मुखलक्ष्मीः॥२५५

ओघः=प्रवाहः । आक्रामति=आवृणोति । तटिन्या इत्योघपदेनान्वितम् । केतकानां वर्षाधिक्येन समृद्ध्या, नायिकायाश्चिन्तया पाण्डुत्वोदयः । यथेत्यस्य द्विरुपादानेऽपि तदुपात्तानामेकेनैव तत्पदेन परामर्शान्न द्विरुक्तिः तथा नियमाभावादित्यन्यत्र स्पष्टम् । सहोक्त्यलङ्कारः ॥ २५५ ॥

शुक्लपक्षे विरहिण्यास्तापाधिक्यं काप्याह—

ओजायते यथेन्दुर्म्लायति तस्यास्तथा वदनम् ॥
न खलु विपक्षसमृद्धौ विपदापन्नेऽपि परितोषः(१) २५६

चन्द्रवृद्धौ सत्यां स्वविपक्षसमृद्ध्यनुशयेनेव मुखं म्लायतीति अर्थान्तरन्यासेन हेतूत्प्रेक्षा व्यज्यते । यद्यपि "ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया" इत्यत्र भाष्ये अप्सरोऽतिरिक्तपाठप्रत्याख्यानात् । "ओजायमानं योऽहिं जघान" इति तु छान्दसत्वादित्युक्तम् । तथापि "तस्य मतान्तरत्वमेवे-

(१) सन्तोषं यान्त्यपि विपत्स्थाः इति पाठान्तरम् ।

स्योजायते इत्यादयो भाषायामपि साधव एव" इति कैयटसम्मत्या "ओजायतामभ्युदयस्त्वदीय" इति नैषधभावप्रदीपे दर्शितमस्माभिः ॥ २५६ ॥

कश्चिदनुभूतप्रियाबिम्बाधरमाधुर्यवानस्य सुधातिशयं साधयति—

ओष्ठगतं दयिताया न दधाति सुधापि माधुर्यम् ॥
कथमन्यथा सुधांशुः स रोहिणीचरणयावकाङ्कशिराः २५७

अधरमाधुर्यस्य सुधातिशयितत्वाभावे सुधांशोरेव रोहिणीचरणनिपतनमधरपानार्थमनुपपन्नं स्यादतोऽस्य तत आधिक्यसिद्धिः । तस्य सुधायोगसम्भवदर्शनाय- सुधांशुरिति । तदसिद्धिवारणाय स इति स्मृत्यादिप्रसिद्ध्या तदावश्यकत्वपरम् । अनुमानम्–'सुधा नायिकाधरवृत्तिमाधुर्यापकृष्टमाधुर्या अधरपानेच्छानिवर्तकत्वाभावात्' इति बोध्यम् ॥ २५७ ॥

इत्योकारव्रज्या ।

नायकस्यार्थे दूती काञ्चिदिदमाह—

और्वेणेव ज्वलता तवामुना विप्रलम्भेन ॥
परिशोषहेतुना सखि ! गुणसिन्धुर्निर्मितः स धृतशल्यः ॥

ज्वलता=वर्द्धमानेन । पक्षे स्पष्टम् । परिशोषो=भोगकार्श्यं जलहानिश्च । सखीति स्वस्य विश्वास्यत्वसूचनम् । गुणानां सौन्दर्यवैदग्ध्यादीनां रत्नस्थानापन्नानां सिन्धुः समुद्रः । अत्र रूपकेण यदि विप्रलम्भं न प्रतिकरिष्यसि तदा तस्य मरणमपि सम्भावितमिति वस्तु व्यज्यते ॥ २५८ ॥

कश्चिदधरस्य सुधातादात्म्यं प्रशंसति—

औरसमेव सुधायास्तवाधरं तन्वि ! जानीमः ॥
अत एव जीवननिधेर्जागर्त्यत्रादराविशेषः ॥ २५९ ॥

उरसो हृदयाद्भवमौरसं पुत्रं, लक्षणया सदृशं च। अत एव श्रुतिरपि "प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित" इति। जीवननिधेः=प्राणेश्वरस्य नायकस्य। सुधातनयेऽपि जलनिधेः समुद्रस्य दौहित्रत्वेन प्रेमविशेष उचित एवेति भावः। अत्राधरविषया रतिर्नायिकाविषयकत्वपर्यवसानाद्गमश्लेषाक्षमा समुद्रनिष्ठा तु भाव इति ध्येयम् ॥ २५९ ॥

कश्चित्स्वतोऽपि नायकयोः समधिकं मिथोऽनुरागं पश्यन्नाह–

औपनिषदा वदन्ति स्वात्मानं प्रियतमं समस्तेभ्यः ॥
प्रेयान् रसोपनिषदि स्वस्मादपि केवलं विषयः ॥ २६० ॥

उपनीयात्मतत्त्वं नितरां दुःखं सादयति नाशयतीति उपनिषत् वेदान्तवाक्यं तद्विदन्तीत्यौपनिषदाः। तथाच श्रुतिः- "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति। उत्तरत्रोपनिषत्पदं लक्षणया रहस्यार्थकम्। स्वस्मात्=आत्मनोऽपि। विषयः=नायको नायिका वा।२६०।

इत्यौकारव्रज्या।

कश्चित्प्रियायास्तनुतां नाम पञ्चमीमवस्थां नायकाय निवेदयति—

अङ्गं सुवर्णमस्याः सुभग ! भवद्विप्रलम्भदहनेन ॥
सन्ताप्यमानमधिकं कृशमभूत् तत्तदाश्चर्यम् ॥ २६१ ॥

सुवर्णं=शोभनवर्णं कनकाभिन्नं च। दहनः सन्तापकत्वात्। परमकाष्ठापन्नसुवर्णस्यात्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छेददर्शनात्। "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्" इत्युक्तेश्च। सुवर्णरूपस्याप्यङ्गस्य विरहवह्निसन्तापात्कृशत्वं चित्रमिति भावः ॥ २६१ ॥

मानोन्नतां कांचिद्विलोक्य नायको दूरादेव तर्कयति—

अङ्कुश इव वरवारणकुम्भस्थलमन्तरा भाति ॥
अलकोऽवनम्रमुख्यास्तस्या वक्षोरुहान्तरालभुवि २६२।

(?)आनशत्प्रथमं दौर्लभ्याभिप्रायकं तत्पदम् । कुञ्चिताग्रतया तस्याङ्कुशसाम्यम् । तेनोत्तमत्वं सूच्यते । तथाच भविष्ये—

"सूक्ष्माः कृष्णा मृदुस्निग्धाः कुञ्चिता ये शिरोरुहाः ।
भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥"

मुखनमनमत्र नायकापराधभवदुःखादवधेयम् । अलकपःतोत्पत्त्या केशानां सङ्कोचादसंस्कारव्यञ्जनम् । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कुचकुम्भयोर्विशेष्यतया अन्तरान्तरालपदाभ्यामेकार्थोक्तेर्वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायः ॥ २६२ ॥

काश्चित्कटाक्षप्रशंसया स्वावस्थां निवेदयति—

अङ्कुरयन्ति निरङ्कुशमनङ्गमुग्राक्षिदग्धमपि ॥
पीयूषाकूपारोत्कलिकाकारास्तव कटाक्षाः ॥ २६३ ॥

उत्तरोत्तराधिक्यसूचनाय निरङ्कुशमिति । स्वत एव स्वस्य पीयूषापेक्षा न स्यादतः अनङ्गमिति । तद्धेतोरपि दर्शनाय–उग्रेत्यादि । जीवनशक्तिसम्भवदर्शनाय पीयूषेत्यादि ।

"यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ॥
तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ।"(इति भरतोक्तेः)
पीयूषेत्यादिना श्वेतकटाक्षवर्णनम् ॥ २६३ ॥

काश्चित्कुचोन्नतिविस्मितः प्रियामाह—

अम्बरसंवीतमपि प्रोच्छालितप्रान्तमनवकाशत्वात् ॥
वक्षोजमीक्षमाणास्तव तन्मानं कथं परिच्छिद्युः ॥२६४॥

अम्बरं=वस्त्रमाकाशं च । बृहत्परिमाणतया तदन्तरवकाशाभावादुपान्तदेशस्य बहिर्गतत्ववर्णनम् । ईदृशस्तनस्य मानं सौन्दर्यादिसंमानं कथं विविच्य जानीयुर्लोकाः । "यथा दृश्यः किञ्चित्पवनचलचीनांशुकतया कुचाभोगः स्त्रीणां हरति न तथा मुद्रितवपुः" इति न्यायेनातिमनोहरत्वात् । अथच परममहताकाशेनापि प्रान्तस्य संवरीतुमशक्यतया तस्य परिमाणं कथं जानीयुरित्यर्थः ॥ २६४ ॥

कश्चित्प्रभातं वर्णयति—

अञ्चन्ति दीपकलिका म्लानिं प्रातःसमारम्भे ॥
प्रेयोवियोगकातरमुग्धदृशामन्तरात्मभिः साकम् २६५॥

कलिकापदेन स्थूलशिखत्वसूचनम् । म्लानिं=तेजोमान्द्यं विषादं च । प्रेय इति प्रियशब्दस्यातिशायनिकप्रत्यये रूपम् । तत्रानिष्टवियोगे दुःखाभावात् प्रकृत्यंशदुःखातिशयसूचनाय प्रत्ययांश इति ध्येयम् । अत्र सहोक्त्यलङ्कारेण प्रथमतो द्वयोरपि दीप्तिमत्त्वादिदानीं च म्लानत्वात्तुल्यस्वभावसूचनम् । एतेन नायिकायास्तारुण्यव्यञ्जनम् । यत्कामशास्त्रम्—

"बाला नूतनसङ्गमे रतिकरी सान्द्रान्धकारे भवे—
दालोके सुखमातनोति तरुणी प्रौढा तमिस्रेऽङ्गना ॥" इति ।

(पञ्चसायके २ सायके श्लो० १५)॥ २६५ ॥

कटाक्षेण ज्ञातस्वानुरागः कोऽप्याह—

अञ्जनमासज्जयसि त्वं खञ्जितखञ्जनमदेऽक्षिण ॥
प्रागेव प्रमितं तद्भावप्रत्यायकत्रिभागत्वात् ॥ २६६ ॥

खञ्जितो ह्रस्वीकृतः खञ्जरीटस्य मदो गर्वो येन तत्र । अञ्जनपदेन कज्जलव्यञ्जनाख्यव्यापारयोरभेदाध्यवसायश्लाघा ।

"संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृन्व्यापृतिरञ्जनम्" (उ० २ का०१९) इति प्रकाशोक्तेः। यया त्रिभागेत्यत्र त्रिपदं तृतीयपरम्। कटाक्षेणाभिप्रायबोधात्। तस्याञ्जनवत्त्वं मया पूर्वमेव गृहीतं त्वया त्विदानीमेव तद्वत्त्वं सम्पाद्यत इत्यर्थः॥ २६६॥

कश्चिच्चन्द्रापेक्षया तन्मुखोत्कर्षं वर्णयन्नायिकामाह—

अंहःसंहृतियोगादिव मुक्तानां हिमे सरोजानाम्॥
मलिनं मण्डलमिन्दोरवदातं त्वन्मुखं सुकृतैः॥२६७॥

हिमजन्यपद्मनाशे मुक्तितादात्म्यमादायोत्प्रेक्षा। अर्चिरादिक्रमेण गतानां हि सगुणविद्यावतां पापं वैरिषु पुण्यं (सुहृदि) क्रामति। तथाच श्रुतिः—"तस्य प्रिया ज्ञातयश्च सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इति। ततश्च चन्द्रमण्डलस्य सङ्कोचकत्वेन पद्मवैरित्वात्तत्पापसंक्रान्त्या मालिन्यं मुखस्य तु साम्येन तत्सुहृत्त्वात्तत्पुण्योपसङ्क्रान्त्या उज्ज्वलत्वमित्यर्थः। "मालिन्यं व्योम्नि पापे ऽयशसि" (प० ७ का० २३) इति साहित्यदर्पणे॥ २६७॥

कस्याश्चित्प्रौढाङ्गनाया दिवस एव रतिसामग्रीसम्पत्तिमालोक्य कोऽप्याह—

अञ्जनया नयनयोर्युगं त्वया मत्तकाशिनि! दिनेऽपि॥
यूनां दृशः प्रविसरत्तिमिरकदम्बाकुलाः कलिताः॥२६८॥

अञ्जनया=कज्जलेन रञ्जयन्त्या। मत्ता क्षीवेव काशते प्रतिभातीति मत्तकाशिनी। 'कर्तर्युपमाने' (३। २। ७९) इति णिनिप्रत्ययः। काममोहेन विषयान्तरदर्शनसामर्थ्यविरहात्तिमिराकुलत्वोपचारः। तथाच दिवसेऽप्यन्धकारप्रदर्शनादाश्चर्यम्। अथच नेत्रयोरञ्जनयोगे तत्रैव मायिकमाकुलत्वं साम्यादुचि-

तम्। अत्र तु तत्र कारणं कार्यं तु तरुणेष्विति असङ्गत्यलङ्कारः ॥ २६८ ॥

काप्यनुनयमकृत्वैव परिरम्भादि वाञ्छन्तं नायकं दृष्ट्वा सखीमिदमाह-

अन्धकरिपोः शशिकला गौरीपदधावकद्रवान्वयतः ॥
भालविलोचनदहनज्वालारुणितेव निर्भाति ॥२६९॥(१)

अन्धको=दैत्यविशेषः। तथाच हरिवंशे—
"स व्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्धोऽपीह भारत !।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः ॥"

अथ च। अन्ध इव अन्धकः उपायानभिज्ञत्वात्। तद्रिपुत्वेन तद्वैपरीत्यादभिज्ञतया तत्प्रणामकरणमिति ध्वनिः। तथाच भरतः-
"योऽपराद्धस्तु सहसा नारीं सेवितुमिच्छति।
अप्रसादनबुद्धिश्च निष्ठुरः सोऽभिधीयते।"

मानमोक्षणार्थपदप्रणामेनेन्दुकलायां यावकयोगजन्यमारुण्यं भालनयनाग्निपाकजन्यत्वेन सम्भाव्यते ॥ २६९ ॥

कश्चिदीश्वरेष्वपि कामव्यापारं सूचयन्नाह-

अम्भोरुहमुकुलार्द्धाकृतिनापि करेण गिरिभुवापिहितः
प्रतिबिम्बमिलनतोऽम्बुजमुकुलच्छन्नायते हिमरुक् २७०॥

एकतः बिम्बप्रतिबिम्बाभ्यां मिलित्वाऽखण्डपद्मकोरकतिरो-

---

(१) अत्र का० रा० पु० पुस्तके—
अंशोऽपि खलु गुणस्य प्रभवति जगति प्रतिष्ठायै।
अंशुरिति तत्त्ववयवं विद्वांसो हि व्यवहरन्ति॥
इति पद्यमधिकं वर्तते।

हित इव सम्पन्न इत्यर्थः। मुकुलार्द्धाकारकरेण सर्पशिरा विवक्षितः। तथाच भरतः—

"अङ्गुल्यः संहताः सर्वाः सहाङ्गुष्ठेन यस्य तु।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिराः करः॥" इति॥२७०॥

काञ्चिन्नायकादपरज्यानुशयानां सखीदमाह—

अन्तर्निहिताप्यमुना प्रयत्नतो भाविताऽपि भृशम्॥
चपलतया निजयैव त्वं रसगुटिकेव बहिरासीः॥२७१॥

अन्तः=मनसि यन्त्रमध्ये च। भाविता=यथाकामशास्त्रं सेविता दृत्तशुद्धिजनकौषधादिसंयोगा च। चपलतया=अस्थिरानुरागतया उड्डयनस्वभावतया च। रसः=पारदः। स हि यत्नेन शोध्यमानोऽपि यन्त्राद्बहिर्निःसृत्य गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्धम्। बहिर्भवनं नायिकापक्षेऽनुरागविषयत्वाभावः। गुटिकापक्षे प्रसिद्धम्॥ २७१॥

कश्चिद्वर्षासु स्वगमनशङ्किनीं प्रियामुदीक्ष्य गमनाभावं सूचयन्नाह—

अम्बुदकदम्बसंवृतमम्बरतलमम्बुजाक्षि! संवीक्ष्य॥
प्राणाः कुतुकमराला वियोगिनां मानसं जहति॥२७२॥

कुतुकमाश्चर्यमित्यर्थः। अराला=वक्राः। नानाविधसुखदुःखानुभावात्। अथच आश्चर्यजनका मराला हंसाः [तदभिन्नाहः]। ते हि सम्प्रति मानसाख्यं सरः समाश्रयन्ते इति सम्प्रदायः। तथाच दर्पणे—"जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः" (प० ७ का० २३) इति। एतैस्तु मरणस्य जातप्रायत्वात् चित्तत्याग एव कृत इति चित्रम्। "मानसं सरसि स्वान्तेऽपि" इति विश्वः॥ २७२॥

अम्भोदाद्दम्भोलेः सम्भावयतीह सम्भवं लोकः ॥
वर्णभ्रमात्स्वरस्य च विपर्ययान्मुदिरभिदुरयोर्भेदः२७३(१)

(२)स्वविषयान्मुदिरभिदुरमध्ये धा मेघकुलिशयोर्जन्यजनेषु-मन्यंम्रायज्ञेत्कप्रसिद्धः । वस्तुतस्तु तयोरमतिस्व एकजातीय-पीडाजनकत्वात् । द्रापनन्तु वर्णभेदाद्विजातीयशब्दजनकत्वाच्च भेदप्रतिभासः । अथ च मुदिरपदं मकारे भकारभ्रमात् मकारो-त्तरस्य उकारस्य दकारोत्तरं दकारोत्तरस्य इकारस्य भकारो-त्तरं च पाठरूपाद्विपर्ययाच्च भिदुरपदं कुलिशपरमर्थसाम्यात्तत्प्र-सिद्धिः प्रवृत्तेति भावः ॥ २७३ ॥

इत्यङ्कारव्रज्या ॥

कस्याश्चिद्रतिविपर्ययं काप्यनुमिमीते —

कलयन्त्यधीयमानं स्त्रीपुंवच्चेति पाणिनेः सूत्रम् ॥
निभृतस्मितवलिताधरमाननमानमयतिस्म वधूः ॥२७४॥

एतत्सूत्रार्थो हि यूना सहोक्तौ वृद्धसंज्ञा स्त्री शिष्यते सा च पुंवत्स्यात् तल्लक्षणमेव चेत्तयोर्वैरूप्यम् इति । युववृद्धशब्दौ अप-त्यविशेषे परिभाषितौ । यथा गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति द्वन्द्वे गा-र्ग्यायणशब्दलोपः गार्गीशब्दस्य च पुंवद्रूपं ततो गार्ग्याविति रूपसिद्धिः । अनया तु सूत्रान्तर्गतपदानामेव स्वानुभूतार्थपर-त्वेन योजना कृता । स्त्री पुंवद्भवति । चकारात्प्रकृतरतं विवक्षि-तम् । एवं च पुरुषायितपरमिदमिति लज्जया निभृतेत्यादि । यद्वा कचिद्वृद्धायामासक्ते नायके तत्परिहासोऽयं वृद्धायाः स्त्रि-याः पुंवद्भावार्थमादाय बोध्यः ॥ २७४ ॥

(१) इदं पद्यं का० रा० पु० पुस्तके नास्ति । (२) अत्र अक्षराणा-मत्यन्तमस्तव्यस्तत्वात् यथालिपि पाठ एव स्थापितः ।

काचिद्गुरुजनमनादृत्यैव रागाद्रममाणायां कस्यांचिदिदमाह--

कमलाकरपिहितप्रियदक्षिणदृङ्मुकुलिताब्जगाऽतिदुःस्थः
विधिरेकतानकर्णः कलयति तस्या रतान्तनिःश्वासान्॥

दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकतया तत्तिरोधानेन नाभिपुण्डरीकमुद्रणे सति तत्रावस्थाने सङ्कोचभरेण दुःस्थोऽनवकाशत्वेन स्थितो ब्रह्मा कर्ममात्रे स्वामतस्तदिन्द्रियसंयोगाविरहेण विलम्बो मा भूदित्याशये निर्धाय रतान्तकालीनश्वासान् श्रोतुं बद्धादरः। रतान्ते सति नयनत्यागेन सूर्यकरयोगात्कमलविकासे सुस्थो भविष्यामीत्यभिप्रायेणेति भावः॥ २७८॥

कश्चिन्नायिकापरितुष्ट आह—

कवितानामिव गुरुरसगर्भाणामर्भकैणनयनानाम्॥
कथ्यन्तेऽलङ्कारा एव व्याजोक्त्यनन्वयाक्षेपाः॥ २७९॥

अर्भको बाल एणो मृगस्तत्सदृशलोचनानाम्। गुरुः रसः शृङ्गारो गर्भे आत्मनि यासाम्। अथच रसो गर्भे यासां तदुपस्थित्यनुकूलविभावाद्युपस्थापकत्वात्। व्याजोक्तिः=व्याजेनार्थान्तरोक्तिः। तदुक्तम्—"अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः।" इति। अनेन बिब्बोकभावो विवक्षितः। तदाह भरतः—

"इष्टानां भावानां प्राप्तावभिभावगर्वसम्भूतः।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम विज्ञेयः॥"

अनन्वयः=सम्भोगाभावो मानादिकालीनः। आक्षेपः=प्रियं प्रति परुषोक्तिः। एतेऽलङ्कारप्राया एव। न तु जनान्तरसम्बन्धिन इव दोषाः। कवितानामप्येतेऽलङ्काराः। काव्यप्रकाशे—"व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुतत्त्वनिगूहनम्"(उ०१०का०११८)

अलङ्कारकौस्तुभे—

"यत्रैकावच्छिन्ने स्तामुपमानोपमेयत्वे ।
अन्यसदृशं निषेद्धुं तमनन्वयसंज्ञमाचख्युः ॥"

"इष्टस्याप्यभिधातुं योऽर्थस्य विशेषबोधाय ।
स्वयमेव प्रतिषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः" ॥२७६॥

काञ्चित्प्रियां प्रशंसन्नाह—

करमूलेन मृणालं मुकुलमुरोजेन कुसुममास्येन ॥
मध्वधरेणामोदं जयसि त्वं परिमलेन पद्मिन्याः ॥२७७॥

पद्मिनीत्वस्पर्द्धया तज्जय उच्यते । करस्य मूलेन बाहुना । सर्वत्र तृतीया करणत्वे । मुकुलोपमया सुवृत्तत्वादिसूचनम् । तथाच भविष्ये—

"सुवृत्तमुन्नतं पीनमदूरोन्नतमायतम् ।
स्तनयुग्मं सदा शस्तमतोऽन्यदशुभावहम् ॥"

तथा—

"सुमृष्टदर्पणाम्भोजपूर्णविम्बेन्दुसुप्रभम् ।
वदनं वरनारीणामदृष्टफलदं शुभम्" ॥ २७७ ॥

कांचिदुद्दह्यमानां सखीदमाह—

कठिनीभूतेन तवाशयेन नित्यं विलिख्यमानस्य ॥
उद्विजतेऽस्य नितरां वरवर्णिनि ! विग्रहे सितता २७८॥

अन्तरनुरागसत्त्वेऽपि तत्प्रत्याख्यानात्—कठिनीभूतेति । च्वि-प्रत्ययः । एतेन नायकानुरागानौचित्यवारणम् । अथच कठिनी खटिका तद्रूपेण । "कठिनी खटिकायां तु" इति विश्वः । एतेन नायकविरहेण तस्या अपि पाण्डुतया तद्विषयकप्रीतिव्यञ्जनम् । विलिख्यमानस्य—ज्ञानविषयीक्रियमाणस्य । पक्षे स्पष्टम् ।

खटिकया यत् विलिख्यते तस्य पाण्डुतौचित्यादिति भावः॥२७८॥

कश्चिदनुरक्त आह--

(१)कमलसखः कुचकलशो लौकिककलशाद्विजातीयः॥
यस्य गुणव्यतिरेको विलक्षणैः क्षणमपि न लक्ष्यः॥२७९॥

प्रसिद्धकलशस्योत्पत्त्यवच्छेदेन निर्गुणत्वमिति सिद्धान्तः। कुचकलशस्य तु सर्वदा रम्यत्वादिगुणवत्त्वेन क्षणमपि गुणाभावो नास्ति। अतस्तदपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं दुर्वारमिति भावः॥२७९॥

कश्चित्प्रियाकुचयोर्मनोहरत्वातिशयमाह--

कमनीयता विलक्षणतमैव वक्षोजयोः कुरङ्गाक्ष्याः॥
यदिहाहर्निशलग्नो देवच्छन्दोऽपि विस्फुरति॥ २८०॥

विलक्षणतमत्वं शोभान्तरप्रतियोगिकोत्कर्षवत्त्वम्। अन्यशोभापेक्षापकर्षवारणाय-तमेति। एवकारेण विषयनिश्चयसूचनम्। "हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः।" इत्यमरः। अथच देवतानां छन्द इच्छा। इच्छावाचकं छन्दपदं तु पुलिङ्गमकारान्तम्। "स्वच्छन्दोच्छलद्" इत्यादिदर्शनात्। तथाच दिव्याङ्गनोपभोगिनामपि सुराणामेतद्विषयकोक्तार्थसिद्धिः॥२८०॥

कांचित्कृष्णाभिसारिकां दूतीदमाह—

कस्तूरिकानुलेपाधिवासितेयं भवद्वपुर्वल्ली॥
भाति भ्रमरपरीता पुष्पायुधचापयष्टिरिव॥ २८१॥

"संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यस्यात्तदधिवासितम्।" इत्यमरः। कस्तूरीभृङ्गाणां बिम्बप्रतिबिम्बभावः। पुष्पायुधपदेन तस्यापि तन्मयत्वसूचनम्। अनेन चापवल्लीव प्रथममेव त्वं तद्वशीकरणयोग्यासीः। सम्प्रति भ्रमरोपेततत्साम्ये तु तस्या

(१) का. रा. पु. पुस्तके नास्ति।

मौर्वीसमवधानेन विजयोपधानमेव सम्भवतीति सूच्यते ॥१८१॥

कांचिदनभिज्ञेनानादृतां सखी समाश्वासयति—

कमठेन कठिनभावात्कृतापि पृष्ठे विषीद न रसे! त्वम्॥
ननु भोगिनायकेनाहर्निशमारोप्यसे शिरसि ॥ २८२ ॥

रसा=भूमिः। कठोरतया (कमठेन) कच्छपावतारेण (पृष्ठे धृतापि खेदं मा कार्षीः) सर्पराजेन शेषेण सर्वदा शिरस्येव धार्यसे। अथच रसपदस्य मत्वर्थाच्प्रत्ययान्तत्वेन रसे रसाश्रयभूते इति सम्बुद्धिः। कं सुखं, मं ज्ञानं, तदुभयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचने कममिति रूपम्। तेन ठः शून्यः। मज्ञाशून्यवद्विधानादरेण ज्ञानशून्यः, रूपवत्सङ्गमजन्यविजातीयसुखशून्यश्च। तादृशेन। कठिनभावात्=गुणानभिज्ञत्वात्। पृष्ठे कृता=लक्षणयानादृतापि। विषादं=स्वस्य निर्गुणत्वज्ञानजन्यदुःखं मा गाः। भोगिना भोगाभिज्ञेन नायकेन। षष्ठीसमासो वा। तेन गुणग्राहकत्वसूचनम्। शिरसि आरोप्यसे=लक्षणया नायिकान्तरमपेक्ष्य बह्वाद्रियसे। तथाच "तत्त्वज्ञेन कृतावज्ञः को नामान्तर्न तप्यते" इतिन्यायेन तदवज्ञायामेवानुतापो युक्तो न त्वनभिज्ञकृतावज्ञायामपीति भावः॥ २८२॥

कांचित्कुलवधूं शिक्षयितुं कश्चिदिदमाह—

कलभस्य तवोरुभ्यां शुण्डैवास्कन्दितावयवभूता॥
रेफान्तरस्य तस्य तु कृतः स्वरूपेण परिभावः॥ २८३॥

कलभस्यावयवभूता शुण्डैव विजिता। कलभपदमध्ये रेफदाने तु करभस्य स्वरूपेणैव तिरस्कारः कृतः। "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः।" इत्यमरः। अथच रेफो दुर्जनो मध्यगतो यस्य। तत्स्वरूपस्य तिरस्कारादन्यस्यापि दुष्टसमायो-

गिनः परिभवः स्यादतस्तथा न कार्यमिति व्यङ्ग्यम् । तथाच कन्दर्पचूडामणौ—

"रक्षेद्दारान्स्वीयानेभ्यः संयोगहेतुभ्यः ।
कामोपधाविशुद्धानन्तःपुररक्षिणः कुर्यात् ।
इत्येके तेऽथ न भयलोभाभ्यां हि योजयन्त्याभिः ।
तस्मात्स्यादुपधात्रयशुचिरधिको न गणिकापुत्रः" ॥२८३॥

कस्यचिदतिविदग्धस्य जनापवादमालोक्य कोऽप्याह—

कलयैकयैव विधुना सम्प्रापि निवास ऐश्वरे शिरसि ॥
बह्वीभिः पुनराभिः सर्वजनानुभवसिद्धोऽङ्कः ॥ २८४ ॥

कलया=षोडशभागेन शास्त्रादिना च । ईश्वरः=शिवो राजादिश्च । शिरसि निवासः चूडामणीकृतत्वात् । पक्षे आदृतत्वमेव । अतो बहुज्ञेन सर्वत एकस्यामेवादर उचित इति भावः । यद्वा एकया=मुख्यया वशिष्ठविहितया "वृद्धिर्यद्धनवर्द्धनम्" इति स्मृत्युक्तया । कलया=मूलद्रव्यवृद्ध्या प्रत्यवायो न भवति । वह्वीभिः= स्वरूपतो वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिरूपाभिश्चक्रकलाभिर्दोषो भवतीति व्यङ्ग्यः ॥२८४॥

कश्चित्सद्वरमुपदिशति—

कथितजडत्वाः शिशिरा उष्णस्पर्शास्तु कृष्णवर्त्मानः ॥
केचिदनुष्णाशीतस्पर्शा अचला जगत्प्राणाः ॥ २८५ ॥

शीतस्पर्शवज्जलम् । उष्णस्पर्शवत्तेजः। वह्निपदं(१)तूपलक्षणम् । अनुष्णाशीतस्पर्शवन्तौ पृथिवीपवनौ इति दीपिकादिप्रसिद्धोऽर्थः। अथच शीतलस्वभावाः कथितजाड्याः। मृदुतराणां लोके शक्त्यभावख्यापनात् । अतितीव्रास्तु कृष्णं मलिनं वर्त्म

(१) वह्निपदं वह्निवाचककृष्णवर्त्मपदमित्यर्थः ।

आचरणं येषां तथा। तदाह स्मृ(श्रु)तिः—"यत्क्रोधेन जपति यज्जुहोति यद्वा तपस्तप्यति यद्ददाति वैरोचनिस्तद्धरतेऽस्य सर्वं, मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य।" हारीतोऽपि क्रोधं प्रक्रम्य—"स्वेषामप्यबहुमतो भवति" इत्याह। अनुष्णाशीतस्पर्शा नात्यन्तमृदवो नाप्यतितीक्ष्णास्तु अचलाः। सर्वदा पदभ्रंशाभावात्। जगतः प्राणभूताश्च। सर्वप्रियत्वात्। अत एतादृशेन भाव्यमित्यर्थः॥ २८५॥

कश्चित्प्रियावचनमाधुर्यं स्तौति—

कलकण्ठकामिनीनामप्रतिभानां पुरस्तवालपितुम्॥
अर्थविशेषविहीनास्तुहीतिवाचः समुद्यन्ति॥ २८६॥

पक्ष्यन्तरापेक्षया मधुरस्वरत्वलाभाय-कलकण्ठेति यौगिकं पदम्। कलो मधुरः कण्ठः शब्दो येषाम्। 'स्वरे कण्ठः प्रकीर्तित' इति रत्नकोषः। ततोऽपि स्त्रीजातीयानां तदतिशयात्तदर्थं कामिनीति बालवृद्धेतरपरम्। "प्रज्ञा नवनवोल्लासशालिनी प्रतिभा मता"। इति रुद्रः। तुहीति कोकिलशब्दानुकरणम्। अथच वादिनः प्रतिवाद्यग्रे कथासामर्थ्यविरहे निरर्थकाः पादपूरणमात्रप्रयोजनाः तु हीत्यादिनिपाता यथा निर्यान्ति। "तु हि च स्म ह वै पादपूरणे" इत्यमरात्। तद्वदत्रापीति भावः॥ २८६॥

कश्चित्केशकलापावलोकनोन्मुदित आह—

कच एष पठितसंस्थितजीवनविद्यः कविनिरुक्तेः॥
धूर्जटिदृगनलदग्धं सञ्जीवयति स्मरं यस्मात्॥ २८७॥

कचः=केशो बृहस्पतिसुतश्च। कविः=शुक्रः। पक्षे कवीनां काव्यकर्तॄणाम्(निरुक्तेः=)सम्प्रदायात्। कचेन शुक्रसकाशान्मृत-

सञ्जीवनविद्या पठितेति पुराणविदः। "कविः काव्यकरे सूरौ कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः" इति विश्वः ॥ २८७ ॥

कस्यचिद्विदेशगमननिवृत्तिं पृष्टा सखीदमाह—

कलरवमाला मौक्तिकसङ्घानादाय तण्डुलभ्रान्त्या ॥
विसृजत्यकाण्डकरकोत्करभ्रमाधायिनः सौधे ॥ १८८॥

रतिकलहत्रुटितहारान्निपतितानि मौक्तिकबीजानि तण्डुलभ्रमेण पारावतैर्गृहीतानि। ततः काठिन्येन निगरणाभावाद्विशेषदर्शनेन विमुक्तानि। तत्र विरहव्यग्रतया करकावृष्टिभ्रमादशकुनज्ञानेन निवृत्त इति भावः। "पारावतः कलरव" इत्यमरः। (उत्करः=राशिः) यद्वा कुत्रचिद्गृहे उक्तविधमुक्ताफलानि दृष्ट्वा करकाभ्रमेण वर्षासमयारम्भमभिमन्यमानामवधिदिनेऽपि नायकानागमनेन विभूतदुरवस्थां नायिकां सखी भ्रमखण्डनेन समाश्वासयति ॥ २८८ ॥

कश्चिद्धनवतामकार्यमपि लोकसङ्ग्राह्यं पश्यन्नाह—

कर्मणि न खलु विशेषो विभववतां गण्यते जगति ॥
पद्मान्वयेन कथितः सरसः पङ्कोऽपि कीर्तिरिति॥२८९॥

विशेषः=विहितनिषिद्धाविहितनिषिद्धभेदः। (पद्मान्वयेन=) पद्मस्य कमलस्य पद्मायाः लक्ष्म्याश्च सम्बन्धेन। पङ्कः=कर्दमः पापं च। कीर्तिः=पङ्को यशश्च। "अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा" इत्यमरः। "कीर्तिः प्रतापयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च" इति विश्वः। तथाच श्रीसम्बन्धेन पापापापे कीर्तिरेवोच्यत इति भावः। यद्वा दूती कांचिद्बहुद्रव्ये उपपतौ स्थिरीकर्तुमिदमाह ॥ २८९ ॥

काचिद्विरहिण्याह—

कल्पयति यो दिनानि ज्वलयति कान्तं परं हरति निद्राम्॥
उदयन्नेवासुसहः स कथं विरहो न तीक्ष्णांशुः ॥ २९० ॥

कल्पवत्करोति कल्पयति। विरहेण दिनानामतिदीर्घत्वाभिमानात् । पक्षे दिनानि करोति । कान्तं=नायकम् । ज्वलयति=दुःखाकरोति । पक्षे सूर्यकान्तं दीपयति । "कान्तो रतिप्रिये चारौ" इति विश्वः । निद्राहरणमत्यन्ताभावः । पक्षे प्रबोधेन तद्विध्वंसः । एवंच तदसाधारणधर्मवत्त्वाद्विरहस्य सूर्यरूपत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २९० ॥

काचित्कृतकान्तसङ्गमादिं सखीदमाह—

कलधौतकलशभावभृदेतद्वक्षोजयोस्तव द्वितयम् ॥
मदनार्चनाथ नखपदकिंशुदामाश्रितं रचितम् ॥२९१॥

"कलधौतं रूप्यहेम्नोः" इति विश्वः। नखपदरूपं यत्किंशुकदामेत्यन्वयः । देवार्चादावपि मालाद्यलङ्कृताः कनककुम्भा भवन्तीति तथोत्प्रेक्षा । एतेन तदुत्तरमपि कान्तस्य सम्भोगेच्छाव्यञ्जनेन कारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्तिरूपा विशेषोक्तिर्ध्वन्यते ॥ २९१ ॥

काचित् दूती नायिकामाह—

कर्कशताश्रितहृदया गजराजगतिः पदातिरम्यासि ॥
सम्प्रति भूषितरथ्या बलसर्वस्वं स्मरस्य भव ॥२९२॥

कर्कशता मध्ये कुलस्थित्यनुरोधाद्विलम्बविधानात् । पक्षे-कर्कैः श्वेताश्वैराश्रिता । "सितः कर्क" इत्यश्वप्रकरणे अमरः। गजराजगतिरिव गतिर्यस्याः। उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पक्षे गजराजानां गतिर्यस्याम् । पदेन चरणेनात्यन्तं रमणीया । अथच पदातिभिः सहिता। भूषिता अभिसारगमनार्था रथ्या यया । "रथ्या प्रतोली विशिखा" इत्यमरः । पक्षे संस्कृता रथ्या रथसमूहो यत्र ।"रथ्या रथकक्षा रथव्रजे" इति कोषः।

बलस्य सर्वस्वम्। त्रैलोक्यजयसाधनत्वात्। अथच "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" इत्युक्ताङ्गयोगात् त्वमेव तस्य सैन्यकार्यं करोषीत्यर्थः॥ २९२॥

कश्चित्प्रियामाह—

कलशेन भवदुरोरुहसंस्पर्शनजापराधमपमार्ष्टुम्॥
कम्बुग्रीवावत्त्वं मुग्धाक्षि! समर्पितं तुभ्यम्॥ २९३॥

"कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा" इत्यमरः। तस्य त्वत्कुचस्पर्द्धानधिकारेऽपि तत्स्पर्धाविधाननिबन्धनदोषशुद्ध्यर्थं तेन स्वासाधारणधर्मभूतं कम्बुग्रीवावत्त्वं तुभ्यमेव दत्तम्। अन्योऽपि स्वोत्कृष्टसन्तोषाय स्वीयं विशेषधर्मं तस्मै प्रयच्छतीति भावः। भविष्ये—

"स्फुटं रेखात्रयं यस्या ग्रीवायाश्चतुरङ्गुलम्।
मणिकाञ्चनभूषाढ्यं सा दधाति विभूषणम्"॥ २९३॥

कांचिद्दह्यमानां सखीदमाह—

कलिरेष भीमतनयाप्रियं प्रविष्टोऽपि ते हृदयम्॥
न स्यात्सुचिरस्थायी दष्टः सहसाहिनायकेनैव॥२९४॥

भीः=मानानिर्वाहादिजं भयम्। मतं=सख्याद्यनुमतिः। नयो=नीतिः। एषामप्रियम्। एतदपर्यालोचनात्। तादृशं तव हृदयं प्रविष्टोऽपि कलिर्मानः नायकेन प्रियेण दष्टो दर्शनानुनयाभ्यां निरस्तः चिरकालं न स्थास्यति। पक्षे भीमस्य राज्ञस्तनयाया दमयन्त्याः प्रियं नलं प्रविष्टोऽपि कलिर्युगविशेषः अहीनां सर्पाणां नायकेन कर्कोटकेन दष्टश्चिरं न स्थितवानिति भारते स्पष्टम्। एवंविश्लेषेण हृदये नलाभेदमारोप्येयमुक्तिः॥२९४॥

कश्चिद्दयितामाह—

कर्णेन सहजकुण्डलभृताङ्गनेत्रामुना नियतम् ॥
ध्रियते शक्तिरमोघा समस्तहृदयावभेदिनी चित्रम् २९५॥

सहजं कर्णभूषणत्वेन योग्यत्वात् । पक्षे शरीरसहोत्पत्तिकं यत्कुण्डलं तद्भृता । अङ्गने इति सम्बुद्धिः । अत्र=शरीरे । अमुना तव कर्णेन=श्रोत्रेण । पक्षे अङ्गदेशस्य नेत्रा=नायकेन राधेयेन । अमोघा=फलाव्यभिचारिणी । (समस्तहृदयावभेदिनी=)सर्वजनहृदयमोहक्षमा । शक्तिः=सौन्दर्यातिशयः । (ध्रियते=) धार्यते । तेन (राधेयेन) तु यस्य कस्यचिदेकस्यैव हृदयविदारिणी शक्तिरायुधविशेषो दध्रे इति व्यतिरेकः२९५॥

कांचित्सखीदमाह—

कन्यकयैव भवत्या कुन्त्येव सुसिद्धमन्त्रया नियमात् ॥
केनचनाऽनाकलितः सहस्रकरसङ्गमः प्राप्तः ॥ २९६ ॥

कन्यकया=अनूढयैव । नियमेन=सर्वदा । सुतरां सिद्धो मन्त्रो नायकसङ्कयत्नो यस्याः । फलायोगव्यवच्छेदेनाऽन्यैरज्ञानेन सिद्धत्वम् । सहस्रसङ्ख्यपुरुषाणां करैः सह सङ्गमो लब्धः । कुन्त्यापि कन्यादशायामेव नियमात्=दुर्वासःसमाराधनात् सुतरां सिद्धः प्राप्तो यथेष्टदेवतासमाकर्षणसमर्थो मन्त्रो यया । तादृश्या । केनाप्यज्ञातः सहस्रकिरणस्य सूर्यस्य सङ्गमः प्राप्त इत्यर्थः ॥ २९६ ॥

कंचित्सत्पुरुषेण प्रेमविषयीकर्तुमारब्धमप्यसिद्धं तथास्वभावमालोक्य कोऽप्याह—

कर्तुमपीष्टो हृदये न लभेत तदास्पदं दुष्टः ॥
ईशेनापि जिघत्सितमस्थात्कण्ठेहि कालकूटविषम् २९७

हृदयकरणेच्छा प्रीतिविषयीभावेन तदन्तःसंयोगेन च । जि-

घस्सितं=भोक्तुमिष्टमपि । दुष्टत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वदर्शनाय-विषमिति । तस्य कण्ठ एव स्थित्या हृदयप्राप्तिर्न जातैवेति भावः ॥ २९७ ॥

काचित्सङ्केतस्थानरक्षणेन नायकं प्रशंसन्ती सखीमाह—

कच्छपता येन धृता तेनैव नृसिंहतापि सखि ! ॥
कोलतया सह सङ्गो भवेन्न चेदेवमस्यैव ॥ २९८ ॥

"जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः" इत्यमरः । नदीतीरगतानिकुञ्जं पाति रक्षति भङ्गादिति कच्छपः । तद्भावो येन धृतः । नृसिंहत्वं=पुरुषश्रेष्ठतापि तेनैव धृता । एवंचेन्न कुर्यात् तर्हि लतया वल्लीमात्रेणावशिष्टेनापि उत मया सह को वा सङ्गो भवेत् । तावन्मात्रेण जनदर्शनानावरणादावयोस्तत्र संयोगो न स्यादेव । अथच कच्छपता कूर्मता येन धृता तेनैव नृसिंहतापि । कोलतया=वराहत्वेनापि । अस्यैव=उभयोः प्रकृतिभूतस्य । संयोगो न भवेत् ? किन्तु स्यादेव । त्रयाणामेकविष्णुशरीरत्वादिति भावः ॥ २९८ ॥

कश्चिन्नायिकासम्भोगं सूचयन्नाह—

करकावली पयोधरदेशाद्वर्षाङ्कुरङ्गाक्ष्याः ॥
मुक्तावलिरिव पतिता विराजते गन्धवाहपरिमर्दात्२९९

"वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरः । पयोधरो मेघ एव पयोधरः स्तनः तस्मात् । गन्धवाहः=पवनः सुरभिद्रव्यानुलिप्तो नायकश्च । तत्कृतात् परिमर्दात्=सङ्घट्टात् मर्दनाच्च । पतिता मुक्ताफलानां राजिरिव भाति । वर्षासु नायिकारोपेण मेघे स्तनाभेदारोप इति परम्परितरूपकम् । तन्मूलं च गन्धवाहेति रूपकम् । तस्य करकापङ्क्तौ मुक्ताफलोत्प्रेक्षाङ्गत्वमिति सङ्करः ॥ २९९ ॥

कश्चिदज्ञजनेन मूर्खपण्डितयोः समानकक्षां क्रियमाणां पश्यन्नाह–

कषदृषदा न परिषदा स्वरूपमेषां विभावितं यावत् ।
तावत्काञ्चन ! कृत्रिमकनकैः समशीर्षिकामपि सहस्व ॥

कषदृषदः=सुवर्णपरीक्षणपाषाणाः । स्वरूपं न विभावितं=न विचारितम्। काञ्चन=पारमार्थिकसुवर्ण! कृत्रिमकनकैः कनकाकारीकृतधात्वन्तरैः सह। समं शीर्षं शिरो यस्यां क्रियायां सा समशीर्षिका । एककक्षागणनमिति यावत् । कृते तु परीक्षणे स्वयमेवान्येषामपकर्षमाकलयतीति भावः । तथापि गुणग्राहकसन्निधावतिशयाविर्भावे कृतकपाण्डित्यदुर्मदानां खण्डनादन्येषां भ्रमो निवर्त्स्यतीति भावः ॥ ३०० ॥

काचिद्विरहिणीं सखी प्राह—

कर्बुरता भ्रमरकुलैः पलाशनिवहेषु समधायि ॥
बत सखि! विरहिनिबर्हण एषामद्याप्यनाश्वासः॥३०१॥

स्वत एव विरहिमारणक्षमेषु किंशुकपुष्पेषु भृङ्गैः स्वसंयोगेन कर्बुरता चित्ररूपवत्ता सम्पादिता । केवलानां तेषां तद्वधशक्त्यभावमाशङ्क्य–स्वसंयोगेनेति । अधिकदुःखं विधातुमित्यर्थः । अथच पलाशकर्बुरयो राक्षसरूपार्थाभेदात् पलाशानां कर्बुरत्वकरणं सिद्धसाधनमेव तथापि पूर्वं तद्रूपत्वे अप्रामाण्यज्ञानेन पुनरपि तत्कृतमिति भावः ॥ ३०१ ॥

काचिन्नायिकावस्थां प्रियायाऽऽवेदयति—

कल्याणप्रकृतिरयं सुन्दर ! तस्यास्त्वयि प्रणयः ।
मदनानलतापादपि न कञ्चिदपकर्षमावहति ॥ ३०२ ॥

कल्याणी प्रशस्ता प्रकृतिर्यस्य । रमणीयविषयकत्वात् । पक्षे

कल्याणं सुवर्णं प्रकृतिर्यस्य । तदुपादानकस्य तस्यापि (१)तद्रूपत्वाक्षेपात् । तदुपादानकस्य उपादानवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्तानियमात् । सुवर्णस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनपचयादनुरागस्यापि तथात्वे न हानिरिति भावः ॥ ३०२ ॥

कस्याश्चित्सौभाग्यं सूचयन्ती काप्याह—

कान्तस्य कुन्तलान्दरासिन्दूरपरागराञ्जितान्वीक्ष्य ।
अनुमितबालानिधुवनविपर्ययाभिः सखीभिरुच्छ्वसितम्॥

हेत्वन्तरविरहप्रमास्वीकारेण नायककुन्तलेषु नायिकासीमन्तासिन्दूरनिपतनस्य पुरुषायितमन्तरेणानुपपत्तेस्तदनुमानमित्यर्थः । तत्स्वरूपं तु इयं स्वकान्ते कृतपुरुषायिता नायककुन्तलवृत्तिसिन्दूरनिपातना(धायि)सीमन्तकत्वादिति बोध्यम् । नायकानुरागविषयत्वज्ञानेन सखीनामानन्दः ॥ ३०३ ॥

काश्चिद्दोषगर्हामाह—

कार्ये नितान्तनिन्द्ये निबन्धनं केवलं भवति दोषः ।
मिथ्याभावे साध्ये जगतो हेतुः किल जडत्वम् ॥३०४॥

निन्द्यकार्यं दोषेणैव भवति । यथा जडत्वेन प्रपञ्चमिथ्यात्वम् । जडत्वस्य दोषत्वात् । मिथ्यात्वस्यापि निन्द्यत्वादिति भावः । अथवा कश्चित्तत्वविदाह । अतिनिन्द्ये वधहेतौ विहितनिषिद्धे कार्ये दोषो मिथ्याज्ञानमेव हेतुः । यतो जडत्वेन हेतुना प्रपञ्चस्याऽसत्त्वं सिध्यति । तथाच कर्मानुष्ठानादिकं सर्वमविद्याविलसितमेवेति भावः । विमतं मिथ्या जडत्वात् शुक्तौ रजतवत् । इति प्रयोगः । मिथ्यात्वं प्रतिपद्यमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । जडत्वमस्वप्रकाशत्वमिति वेदान्तविदः॥ ३०४॥

(१) अनलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानत्वस्याक्षेपादित्यर्थः ।

काचिन्मायाचारो मायिनि वर्तनीय इति न्यायेन सखीमाह—
काममतिचित्ररूपः सुरभिरयं तावदप्यरस एव ॥
कथमत्र क्रियतां सखि! भावय नैसर्गिकः स्नेहः॥३०५॥

चित्रमद्भुतजनकं रूपं सौन्दर्यं यस्य। पक्षे चित्रत्वं नानारूपवदवयवारब्धावयविवृत्तिविजातीयरूपत्वम्। सुरभिः=सुगन्धिः कमनीयश्च। अरसः=अतिप्रेमरतत्वादधमशीलः। पक्षे रसपदस्य भावप्रधानत्वात् (न विद्यते) तन्निमित्तं जलत्वं यत्र तथा। ततश्च स्नेहस्य सङ्ग्रहजनकगुणविशेषस्य जलमात्रगुणत्वात् अन्यत्रासम्भवः। अतोऽत्र नैसर्गिकः प्रसाख्यानभावेऽप्यभिन्नः प्रणयः कथं स्यादिति भावः॥ ३०५॥

कश्चित्प्रियामाह—
कारीरीं सुषमां तव वहन्ति हारे हरिन्ति रत्नानि॥
अत एवेह पयोधरसमुन्नतिर्भवति रसहेतुः॥ ३०६॥

"पालाशो हरितो हरित्"इत्यमरः। करीराणामियं कारीरी तद्वृत्तिहरितत्वसजातीयत्वात् तादृशीं सुषमां वहन्ति। "वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री" इत्यमरः। पक्षे सुष्ठु समां=साङ्गाम्। कारीरीम्=इष्टिविशेषम्। "कारीर्या वृष्टिकामो यजेत" इति विहिताम्। पयोधरः=स्तनो मेघश्च। रसः=शृङ्गारो जलं च। कारीर्यापि वृष्टिप्रतिबन्धकनिरासे जलं वर्षतीत्यर्थः॥३०६॥

कोऽपि नायिकामाह—
कालीयकधूमेनाप्युपस्कृता या विशेषसंसेव्या॥
कबरीकालिन्दजेयं वहति विजातीयमेव रसम्॥३०७॥

कालीयकं=सुगन्धिविशेषः। तद्धूमेन संस्कृता कबरी विशेषेण सेवनीया भवति। प्रसिद्धकालिन्दी तु कालीयकाख्य-

सर्पविषानलधूमयोगेन असेव्याभूत् । अतोऽस्यां विलक्षणरस-योगो युक्त इति भावः । "नागे कालीयकोऽपि च" इति द्विरूपकोषः ॥ ३०७ ॥

काचित्सङ्केतस्थानं सूचयन्ती सखीमाह--

कालिन्दीयं सहचरि! तमालनीलायमानतीरान्ता ।
कैवर्तकन्यकायां पराशरो यत्र रतिमापत् ॥ ३०८ ॥

(नीलायमानेति) तीरान्तस्य लताघनत्वेन निविडत्वसूचनम्। तीरस्य वर्षासु जलावृततया कथं तत्र सङ्केत इत्यत उक्तम्-अन्तेति । यत्र पूर्वं तीरमासीत्तत्र तथात्वेऽपि तत्समीपदेशे तद्योतनम् । यदि जलानुपेतदेशमात्रं तीरपदेन लक्ष्यते तदान्तपदं स्वरूपार्थकम् ।"अन्तशब्दादकारान्तात्" "प्रियपान्थमनुव्रजे"(?) इत्यादौ स्वरूपपरत्वस्य भाष्ये दर्शनात् । तथा च यत्र तादृशसंयमवतः पराशरस्यापि मनःक्षोभोदयादगम्यागमनं जातं तत्रान्येषां का वार्तेति भावः ॥ ३०८ ॥

अकस्मादेव नायिकान्तरसंसर्गिणि प्रिये कुपितां नायिकां सखीदमाह-

कालवशेन विपक्षे वृत्तिरभूत्प्रियतमस्य यदि तस्य ॥
तदपि न सुभ्रु! तथाविधसम्बन्धेनेति माविषदः॥३०९॥

तथाविधेन=त्वदपेक्षोत्कर्षवत्ताज्ञानपूर्वकेण । ततश्चाकस्मात्तथाभूतेऽपि तस्मिंस्त्वय्येव दृढमनुरक्ते विषण्णा माभूः । यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन वह्न्यभाववति काले कालिकसम्बन्धेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि तथाविधेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तस्मिन्नवृत्तेर्न व्यभिचारस्तथा । साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन (हेतोः) वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारपदार्थत्वादिति भावः ॥ ३०९ ॥

काप्यभिसारादागत्य सखीमाह—

कापि लता सखि सेवनमात्रेण परं प्रसूयते श्रेयः ।
प्रकृतेः प्रपञ्चहेतोर्बन्धः पुरुषस्य यत्र गुणभूमेः ॥३१०॥

कापि=परमाश्चर्यजनिका। लता=वेतस्यादिः । स्वस्य परिशीलनेन परममाल्हादं जनयति । यस्यामधिकरणभूतायां प्रपञ्चस्य प्रियमिलनानुकूलव्यापारसमुदायस्य हेतोः कारणभूतायाः अत एव प्रकृष्टायाः कृतेर्यत्नात् गुणानां भूमेराश्रयस्य पुरुषस्य नायकस्य बन्धः स्ववशीकरणं भवति । अथच कपिलोक्तत्वात्कापिलं साङ्ख्यं तज्जानन्ति कापिलाः । तद्भावः । (सेवनमात्रेण=) स्वज्ञानमात्रेण । परं मोक्षलक्षणं श्रेयः सूते। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां भूमेः स्थानात् । प्रपञ्चस्य जगतो हेतोः । एतादृश्याः प्रकृतेः=अव्यक्तात् पुरुषस्य=ईश्वरस्य बन्ध इव बन्धो भवति । तत्र प्रकृतिर्गुणत्रयवती मूलकारणं भवति । ईश्वरस्य नाऽपि बन्धो नापि मोक्षः । किंतु विवेकाग्रहमात्रम् । तदुक्तम्—

"तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥"

(सां० का० ६२) इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

दूती कस्याश्चिदवस्थां नायकाय वदति—

काञ्चन दशामुपेता भवद्वियोगानलज्वलिता ॥
शैवालनिकषलग्ना सा रागाधिक्यमाचष्टे ॥ ३११ ॥

काञ्चन=विशिष्य निर्वक्तुमशक्यदुःखजनिकाम् । अथच काञ्चनस्य सुवर्णस्य दशामिति समासः । शैत्यार्थितया शैवालयोगः । एतादृशतयाऽनुरागोत्कर्षं प्रत्याययति । सुवर्णमपि वह्नितप्तं निकषोपलसंयोगात्स्वरागं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ३११ ॥

कस्यांचिददृष्टगुणायामासक्ते नायके काप्याह--

कारणमदृष्टमेव प्रणये गुणराशिरन्यथासिद्धः ॥
इति हतविधिना सहचरि! वैफल्यमनायि गुणसृष्टिः ३१२

क्वचिद्गुणवत्यप्यननुरागात्क्वचित्तदभाववत्यनुरागोदयाच्चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेण गुणानां नानुरागहेतुत्वम् । न चानुरागविशेषे एव तद्धेतुत्वं स्यादिति वाच्यम् । निर्गुणविषयकस्थलीयावश्यकल्प्यादृष्टविशेषकारणतयैव तस्यान्यथासिद्धेः । अन्यथा घटविशेषे रासभादेर्हेतुत्वापत्तेरिति भावः । यद्वा काचिदत्रासक्तवल्लभाऽदृष्टमात्रेणानुरागोत्पत्त्या स्वस्य गुणाभावमाशङ्कमानां कांचिदिदमाह ॥ ३१२ ॥

कश्चिदत्युदारहृदय आह--

कार्मुकवद्धृतजीवा अपि ते चैतन्यविरहिता एव ॥
कोटिजुषामपि येषामासक्तिर्मार्गणत्यागे ॥ ३१३ ॥

धृतजीवाः=जीवन्तोऽपि । आत्मविशेषगुणजनकात्मनःसंयोगो जीवनमिति वर्द्धमानः । पक्षे धृता जीवा मौर्वी येन । चैतन्यविरहः सत्कार्यरहितत्वात् । पक्षे स्पष्टम् । कोटिः=तत्सङ्ख्यावच्छिन्नद्रव्यम् अग्रं च । मार्गणा=याचका बाणाश्च । त्यागः=अनादरः प्रक्षेपश्च । "मार्गणो याचके शरे" इति विश्वः ॥३१३॥

कास्यांचिन्मृदुमकृतावपरज्य तीक्ष्णस्वभावायामनुरक्ते नायके काप्याह--

काठिन्यं मृदुता चेत्येतदाकिञ्चित्करं द्वितयम् ॥
स गुणोऽन्य एव येन प्रविशत्यन्तर्बहिर्गतोऽप्यर्थः ३१४

काठिन्यं नानुरागप्रतिबन्धकम् मृदुत्वं न तज्जनकमिस्यकिञ्चित्करशब्दार्थः । गुणः=प्राग्भवीयसंस्कारादिः । अन्तःप्रवि-

शति=अनुरागविषयीभवति । अथच पाषाणकुसुमादौ प्रतिबिम्बानुदयात् कठिनमृदुत्वानादरेण स उज्ज्वलत्वरूपो गुणोऽन्य एव । येन बहिःपदार्थोऽपि तत्र प्रतिबिम्बितो भवतीत्यर्थः । स्वच्छद्रव्याभिहतं चक्षुः परावृत्त्य बिम्बमेव गृण्हातीति शास्त्रविदः ॥ ३१४ ॥

कश्चिदुत्कण्ठितः प्रियामाह--

काश्मीरेण तुषाराक्षितिधरसंयोगकुतुकमनुभूय ॥
लब्धं स्तनसङ्गात्ते कनकाद्रिस्पर्शसौख्यमपि ॥ ३१५ ॥

कुङ्कुमस्य हिमवत्संयोगोपपादकं काश्मीरेति पदम् । अङ्गरागाय कुङ्कुमेन कुचयोः स्पर्शेन सुमेरुस्पर्शकौतुकमप्यनुभूतमित्यर्थः। अत्र कुचस्पर्शेन सुमेरुस्पर्शजन्यविजातीयसुखानुपपत्त्या तयोस्तत्तादात्म्यं ध्वन्यत इति रूपकालङ्कारध्वनिः । एतेन त्वत्कुचपरिरम्भेणैव स्वर्गसुखानुभवो भवतीति व्यङ्ग्यम् ॥ ३१५ ॥

काचित्खण्डिता नायकमाह--

कान्तारतोपलब्ध्या दुर्दर्शं वहसि विग्रहं यदपि ॥
सन्ततमनन्यगतिकास्त्वामवगाहामहे तदपि ॥ ३१६ ॥

कान्ताया इष्टनायिकाया रतस्य प्राप्त्या ईर्ष्यया दुर्दर्शत्वम् । अथच कान्तारत्वं दुर्गत्वम् । "कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्" इत्यमरः। यथा मार्गान्तराभावे दुर्गमार्गेणापि सञ्चरन्ति तथा नायकान्तरगमनानर्हतया त्वय्येव रज्याम इति भावः ॥ ३१६ ॥

कश्चित्सदसतां स्वभावमाह--

कालागुरुरतिदाहे सौरभमुद्गिरति सारसमदाहे ॥
उभयत्रापि सिताभ्रो न कदापि सखे ! पुनः काष्ठम् ३१७

कालागुरुर्दाह एव सौरभं प्रकाशयति (सारसं=पद्मं त्वदाह

एवातस्य दाहे रम्यगन्धाभावात्। उभयत्रापि=दाहे तदभावे च। "सिताभ्रो हिमवालुका इत्यमरः"। कर्पूरस्य दग्धस्यापि सौरभातिशयदर्शनात्। काष्ठपदं सुगन्धव्यतिरिक्तपरम्। अथच कालो मलिनाचारः अगुरुर्लघुहृदयश्च पीडनादेव द्रव्यादि ददाति। पद्मवत्कोमलहृदयस्तु स्वयमेव। एवं पूर्वार्द्धेन सदसतोः स्वभावमुक्त्वोत्तरार्द्धेनात्यन्तसदसतोराह। अतिकारुणिको हि कर्पूरवद्विशदचरितो विपदि सम्पदि वा परोपकारमेव करोति। काष्ठवत्कठिनस्तु नोभयत्रापीति भावः ॥३१७॥

काचित्खण्डिता धृष्टनायकमाह—

कालिकया स्वयमेव त्वदाननं सुभग! सम्यगाक्रान्तम्॥
वाचोयुक्तिपटुत्वं तवेति किंनाम तच्चित्रम्॥ ३१८॥

कालिका=नयनचुम्बनलग्नाञ्जननिबन्धनं श्यामत्वम्। वाचोयुक्तिरित्यत्र "वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु" इति अलुक् "वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी" इत्यमरः। कृतापराधस्य तदुन्मार्जनोपायावश्यकत्वात्। अथच यस्य मुखे कालिका सर्ववाङ्मयजननी देवी सन्निहिता भवति तस्य वाचोयुक्तिपाटवे किमाश्चर्यमित्याशयः॥ ३१८॥

(कामनायकं) कश्चिद्विषयान्तराद्विविच्याह—

किमपि कमनीयतायाः कवितानां सुभ्रुवां च वैजात्यम्॥
हृदयानि तदवगाहात्तदितरविषयान्निवर्तन्ते॥ ३१९॥

किमपि निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपीक्षुक्षीरमाधुर्यादिनिष्ठवैजात्यवदनुभवसिद्धतया दुरपन्हवं कमनीयतानिष्ठं वैजात्यमस्ति। काव्यविशेषाणां स्त्रीविशेषाणां च विजातीयकामनीयकावगाहनेन मनसो विषयान्तरव्यावृत्तेः। रसस्य क्षणिकभावमयत्वेऽपि धारावाहिके-

च्छया पुनःपुनस्तस्यैवावगाहनमिति। विषयान्तरे च तथा नियमाभावात् । तेन सर्वज्ञानस्यैव स्वविषयेतरविषयाविषयकत्वात्कोऽत्र विशेष इति शङ्कानवसरः ॥३१९ ॥

काचित्कुलटायाः सखीमाह—

कीचकवृन्दं सहचरि ! भीमेन ज्वलनतेजसा दग्धम् ॥
येनाकारि विहाराकाङ्क्षा निभृतैव कान्तायाः ॥ ३२० ॥

महता ज्वलनमयेन तेजसा वंशवनं दग्धम् । येन नायिकाया अभिसरणं गुप्तमेव स्थापितमिति विवक्षितार्थः । वह्निसदृशप्रभावेन भीमसेनेन कीचककुलं नाशितमनीत्या येन द्रौपद्याः सम्भोगेच्छा विहितेति यथाश्रुतार्थः । इदं च विराटपर्वणि प्रसिद्धम् । तथाच स्थानान्तरमन्विष्यतामिति भावः ॥ ३२० ॥

काचिद्विरहिणी वर्षासु सखीमाह—

कीलालसत्तयापि प्रत्यक्षविशेष्यधूमयोनितया ॥
किं नेह सिध्यति घनानेहसि तादात्म्यमनलस्य॥३२१॥

कीलालं जलं तस्य सत्तया । प्रत्यक्षविषयो धूमयोनिर्मेघो यत्र तद्भावेनापीत्यपिर्भिन्नक्रमः । मेघभावस्यान्यदापि प्रत्यक्षात् विशेष्यधूमयोनितयेति । पक्षे "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ"इत्यमरः । कीलाभिर्लसत्तया दीप्यमानत्वेन प्रत्यक्षगम्यधूमजनकत्वेन चेत्यर्थः । तयोस्तादात्म्यसम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वात्तद्वति वह्न्यभेदसिद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

कश्चिदसतीमाह—

किं कुर्मश्चिर सुचिरं कुलाचलाध्वानमेवमतिलङ्घ्य ॥
स्वयमीश्वरेण जगतांसुरापगे! शिरसि निहितासि ३२२

कुलस्य अचलमविच्छिन्नं पारम्पर्यागतमध्वानमाचारमपहाय ।

पक्षे कुलाचलस्य हिमाद्रेर्मार्गमतीत्य । सुरां पिबतीति सुरापो दुराचारः तं गच्छतीति सुरापगा तादृशीति सम्बुद्धिः । केनचिन्महता समादृतासि । अथ च सुराणामापगा गङ्गा जगदीश्वरेण शिवेन शिरस्यारोपितेति भावः ॥ ३२२ ॥

कस्याश्चित्सौभाग्यं सूचयन्ती काप्याह—

कुचयोर्द्वयेऽर्द्धचन्द्रस्पर्शिनि वैमुख्यमर्हमेतस्याः ॥
चित्रं प्रतियुवतीनां तद्व्यतिरेकेऽपि यत्तदभूत् ॥ ३२३॥

अर्द्धचन्द्रो=नखक्षतविशेषः प्रागुक्तहस्तविशेषश्च । वैमुख्यं=द्दृत्तत्वं पराङ्मुखत्वं च । तद्व्यतिरेके=अर्द्धचन्द्राभावेऽपि । तत्=वैमुख्यम् । स्वास्मिन्नायकाननुरागमाशङ्क्य तासां वैमुख्यम् । अत्रार्द्धचन्द्ररूपवैमुख्यजातीयकारणाभावेऽपि तदुक्तेर्विभावना ॥ ३२३ ॥

काचिन्नायकस्य सौभाग्यं सूचयति—

कुलिशं मनस्तवेदं न यदप्यन्येन शक्यमादातुम् ॥
तदपि विबुधाधिपेन स्वहस्तपरिवर्त्ति तेन कृतम् ३२४

कुलिशं काठिन्यात् । आदातुं=स्वस्मिन् स्थिरीकर्तुं हस्तेन धारयितुं च । विबुधाधिपेन=परमविदग्धेन,देवराजेन इन्द्रेण च । स्वहस्तपरिवर्त्ति=स्वाधीनं स्वकरसंयुक्तं च । तथाच बहुषु समासक्ता कुत्राप्यस्थिरीभूता त्वमत्रैव स्थिरा जातेति भावः ॥३२४॥

कांचित्प्रियानुरागादेव स्त्रीणां प्रतिष्ठा स्यादिति सूचयन्ती काप्याह—

कुम्भप्रदेशमभ्रमुदयितस्य गरुत्मतो नखैर्भिन्नम् ॥
गायन्ति वीक्ष्य देव्यः सौभाग्यं सत्यभामायाः ३२५

"ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः" इत्यमरः । सत्यभामानुरोधेन पारिजातं जिहीर्षति भगवति तद्रक्षणार्थमुद्यते

इन्द्रे गरुडैरावतयोर्युद्धं प्रवृत्तं तदभिप्रायं पूर्वार्द्धम्। एतेन स्तनविपक्षतत्कुम्भविपत्त्या तासामानन्दोत्पत्तिः सूचिता। तदाह–

"गुप्तः साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः।
करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिणः॥" ॥३२५॥

काचित्प्रातर्वर्णयति—

कुरुवृन्दकन्दलरुचः किरणास्तरणेर्गवाक्षमार्गेण॥
प्रविशन्ति देवयुवतीविच्छेदादुग्रदसृज इव॥ ३२६॥

कुरुविन्दो=रक्तमणिः। युवतीशब्दो 'यु मिश्रण' इत्यस्य शतृप्रत्यये "उगितश्च"(४।१।६)इति ङीप्प्रत्यये साधुः। विच्छेदः=प्रियवियोगः श्लेषाद्गात्रभेदश्च। एवंच प्रियगाढालिङ्गनसम्पन्नाभेदतद्विभागलग्नशोणितत्वमुत्प्रेक्ष्यते(१)। एवं चाव्राप्येषां प्रियविश्लेषहेतुत्वमिति व्यज्यते॥ ३२६॥

कश्चित्प्रियामाह—

कुरुराज इव कटाक्षस्तवैष कर्णं समाश्रित्य॥
सुखसाध्यमेव विजयं मनुते सर्वाधिकमपीह॥ ३२७॥

कुरुराजो=दुर्योधनः। कर्णं=श्रवणं राधेयं च। समाश्रित्य=तेन सह संयुज्य। पक्षे तमात्ममित्रीकृत्य। विजयं=वशीकारमर्जुनं च। "बीभत्सुर्विजयः कृष्ण" इति भारतात्। अर्जुनस्य सर्वाधिक्यं स्वरूपेण। जयस्य तु जेतव्योत्कर्षेण। सुखेन साध्यं=कार्यं विजेतव्यं च। उक्तं च भारते—

"दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव!।
भयमर्जुनसञ्जातं क्षिप्रमन्तरधीयत" इति॥ ३२७॥

---

(१) प्रियगाढालिङ्गनेन सम्पन्नो योऽभेदस्तस्य विभागोविश्लेषः।

काञ्चिद्भावनोपनीतप्रियचुम्बनादिमुदितां वियोगिनीं सखीदमाह-

कुवलयमुकुलसकुल्यं वरवर्णिनि! नयनयोस्तव द्वितयम्॥
प्रियवदनसुधादीधितिचुम्बनमाख्याति काल्पनिकम्॥ ३२८

विशेषणेन दृष्टेर्मुकुलत्वसूचनम्। तदाह भरतः—
"स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलोर्ध्वपुटान्विता।
सुखामीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते॥"

"हृद्ययोः स्पर्शगन्धयोः" इति तत्प्रक्रमे सङ्गीतमीमांसायाम्। चन्द्रसम्बन्धेनैव मुकुलतौचित्यात् सुधादीधितीति। कुवलयपदमत्र कमलमात्रपरम्। नीलस्य चन्द्रविकासित्ववर्णनात्। एतेन तत्स्पर्शसुखेन नयनमुकुलत्वमप्युपपादितम्। प्रियवदनस्य तत्र कल्पिततया चुम्बने काल्पनिकत्वोपचारः। यद्वा काञ्चित्प्रत्याख्यातानुनयां मानिनीं सखी प्राह। तथाच परमार्थप्रियमनादृत्य किमनेनेति भावः॥ ३२८॥

काञ्चिद्दुर्जनासक्तां कोऽप्याह—

कुम्भीनसीसुतेन प्रतीरभूमिः पुरैव नेऽदूषि॥
सम्प्रति वहसि तमन्तः कालिन्दि! त्वां कथमुपेमः॥ ३२९

कुम्भीनसी=मधुसुरस्त्री तस्याः सुतेन लवणनाम्ना राक्षसेन। तस्य यमुनातीरे मधुवने वास इति पुराणप्रसिद्धेः। तं=कुम्भीनसीसुतं कालियाख्यं नागम्। "कुम्भीनसी जनन्यां च लवणाख्यस्य रक्षसः। कुम्भीनसो विषज्वालाकुलदृष्टिभुजङ्गमे।" इति विश्वः। तथाच लवणस्य तीरवासेऽपि तद्भयेनैव त्वमसेव्या आसीः। कालियस्यान्तर्वहने तु सुतराम्। अथच तत्प्रायेण क्रूरपुरुषे त्वद्गृहसमीपवर्तिन्यपि भयमासीत्। किंपुनरधुना तत्रैवानुरक्तायां त्वयीति भावः॥ ३२९॥

काचिद्वर्षासु विरहिणीदमाह--

कुटजैरपि निष्कुटजैरतिमात्रं सखि ! दृशौ प्रतप्येते ॥
संसर्गः सुखहेतुर्न खलु विरुद्धस्वभावानाम् ॥ ३३० ॥

"गृहारामास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः । संसर्गश्चक्षुःसंयोगः । विरुद्धेति । दशाविशेषेण दुःखदस्वभावानाम् । अथच निष्कुटजपदेन कुटजत्वाभावोक्त्या कुटजत्वतदभावयोर्विरोधात्तथा । तथाच विरुद्धधर्मिणां सङ्गो दुःखायैवेति भावः ॥ ३३० ॥

कांचिदभिसारं गोपयन्तीं काप्याह--

कुञ्जरताश्रयिणी त्वं गमनोरुपयोधरैः कलिता ॥
अत एव पद्मिनीनामशेषमुन्मूलयसि मानम् ॥ ३३१ ॥

गमनस्यालसतया ऊरुस्तनस्य च नखपदाङ्कितत्वात् कुञ्जाधिकरणकं यद्रतं तद्वती त्वं (कलिता=) ज्ञाता । अथच गमनस्य करिगमनसादृश्यादूर्वोश्च तत्करसाम्यात्स्तनयोश्च तत्कुम्भसाम्यात् । कुञ्जरस्य भावः कुञ्जरता । तुल्यमन्यत् । गमनस्य प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवद्भावः । पद्मिनीनां=स्त्रीणां नलिनीनां च । सौभाग्यातिशयात्स्त्रीमानोन्मूलनम् गजस्यापि नलिन्युन्मीलनं स्वभाव एव ॥ ३३१ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

कुण्डलिनौ यदि कर्णावथ कञ्चुकिनौ स्तनौ जातौ ॥
स्यात्को नाम विशेषो जीवनहरणे तदा सुतनु !॥३३२॥

कुण्डलिनौ=गृहीतकर्णभूषणौ । कञ्चुकिनौ=परिहितचोलौ । एकेनैव जीवनहरणसम्भवादभावे वैजात्याभावाच्च किमिति द्वयमाद्धासीति रामणीयकातिशयसूचनम् । अथच कुण्डलिकञ्चुकिपदयोः सर्परूपैकार्थवाचकत्वादेकेनापरवैयर्थ्यमापद्यत एवं-

ति भावः ॥ ३३२ ॥

कश्चिद्दुर्लभां स्तौति—

कुन्तलललिता काञ्चीपरिष्कृता रुचिरचोलासि ॥
कर्णाटमालवकुला सुतनु ! कथं दक्षिणा न स्याः ॥३३३॥

दक्षिणा=विदग्धा दिग्भेदश्च । कुन्तलः=केशो देशविशेषश्च । काञ्ची=रसना तद्देशश्च । चोलम्=अम्बरं देशश्च । कर्णमटति प्राप्नोति तादृशी माला पङ्क्तिर्येषां तादृशानि बकुलानि तत्पुष्पाणि यस्याः तेषामवतंसीकृतत्वात् । पक्षे कर्णाटमालवौ देशौ तत्सम्बन्धि कुलं यस्याम् । एवंधर्मसाम्याद्दाक्षिण्यमुचितमेवेति भावः ॥ ३३३ ॥

कस्याश्चित्स्वैरिण्या आशयं कश्चित्तर्कयति—

कुलटेतिपदमशङ्कं पररूपेणैव संसाध्यम् ॥
इत्थमनुशिष्यमाणा स्मयतेस्म तिरोवलद्वदनम् ॥३३४॥

कुलान्यटतीति शकन्ध्वादित्वात्पररूपे कृते कुलटापदसिद्धिरिति वैयाकरणाः । इयं तु कुलटेतिपदं परेण=लोकोत्तरेण, रूपेण=सौन्दर्येण, साध्यं संप्राप्यम् । पदेति शब्दपरत्वे तु साध्यं स्वविषयकशक्तिमत्कर्तव्यम् । अल्परूपायां सर्वानुरागाभावेन कुलटापदप्राप्त्यसम्भवादित्यर्थं बुद्ध्वा स्वानुभवसंवादेन हसितेति भावः ॥ ३३४ ॥

प्रथममेव नायकेन परित्यक्तां नायिकान्तरविरागिणि नायके तस्य स्वपरिग्रहमाशङ्कमानां कांचित्काप्याह—

कुर्वन्ति रिपुविपक्षाश्रयणं नैव स्वनामशक्तिभृतः ॥
श्रीभारत्यौ द्वे अपि निर्वासयतिस्म दुर्वासाः ॥३३५॥

श्रीनिर्वासनप्रमाणं प्रागुक्तम् । भारतीतथात्वे तु श्रीहर्ष-

चरितमिदं सङ्गृह्योच्यते—

दुर्वासा उपमन्युसंज्ञमुनिना सार्द्धं विवादं चरन्
साम्नो विस्वरतां चकार विहितं सभ्यैर्न किञ्चिद्भयात् ।
तिष्ठन्ती तु सरस्वती कमलभूपार्श्वे प्रहासं व्यधात्
तत्क्रोधादथ तेन सा क्षितितलं नीता विधेर्लोकतः॥

श्रीभारत्योर्वैरं तु प्रायशः परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यदर्शनात्सम्प्रदायसिद्धम् ॥ ३३५ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

कुन्दे तनुं निधत्ते वरवर्णिनि ! वीक्ष्यतां भ्रमरः ॥
त्वत्कुन्तलनीलिम्ना विजितो देहं जिहासुरिव॥३३६ ॥

कुन्दपदं तत्पुष्पपरम् । पक्षे कुन्दसंज्ञस्तक्षणसाधनविशेषः । त्वत्केशश्यामतया तिरस्कृतो निर्वेदेन देहत्यागमिच्छन्निवेत्यर्थः । एतेन तिरश्चामपि स्वपराभवे दुःखं भवतीत्यन्येषां कथं न स्यादिति सूचितम् । एवं चैतादृशोद्दीपनसमये मानत्यागं कथं नावहसीति व्यङ्ग्यम् । यद्वा मानिनीं प्रति प्रियस्योक्तिः ॥ ३३६ ॥

कांचिदुपनायकार्थे दूतीदमाह—

कुश इव कुमुद्वतीप्रियतमोऽयमिन्दुः समुल्लसति ॥
अस्य रुचिप्रकरोऽयं पुनरतिथिर्भूतले स्फुरति ॥ ३३७ ॥

कुशो=रामपुत्रः "कुमुद्वती कुशपत्न्यां कुमुदिन्यां कुमुद्वती" इति विश्वः । अतिथिः=अभिनवागतः। रुचीनां ज्योत्स्नानां प्रकरः समूहः। अथच अस्येति जन्यत्वं सम्बन्धः। रुचीनामिच्छानां प्रकरो यत्रेति प्रियत्वसूचनम् । "अतिथिः कुशपुत्रेऽपि कोपे प्राघुणिकेऽपि च" इति विश्वः ॥ ३३७ ॥

काश्चिद्विरहस्य सर्वदुःखातिशयमाह--

कुटिलादेकस्मादपि भवति भयं दुःसहं भुवने ॥
अष्टावक्रस्य गिरा गोपीभिरलम्भि वल्लभवियोगः ३३८॥

कुटिलपदेन दुर्जनग्रहणम् । (दुःसहं=)लक्षणया भयान्तरापेक्षयाभ्याधिकं भयम् एकस्मादेव कुटिलाद्भवति। गोपीनां प्रियविरहदुःखं तु अष्टावक्रस्य वाक्याज्जातम् । एवंचैकवक्रमात्रनाश्यभयापेक्षया बहुवक्रसाध्यविरहस्थभयस्याधिक्यमर्थासिद्धमेवेति भावः । अष्टसु स्थानेषु तस्य वक्रत्वमिति प्रसिद्धिः । पूर्वजन्मन्यप्सरोविशेषैरष्टावक्रं प्रति भगवत्प्राप्त्युपायः पृष्टस्तस्य वैरूप्यं दृष्ट्वा हासश्च विहितः ततस्तेन तत्प्राप्त्युपायमुक्त्वा मम हास्यात्तद्विरहो भावीति कथितमिति पुराणविदः ॥ ३३८ ॥

कश्चिद्वसन्तागमं सूचयन्नाह—

कुसुमशिलीमुखयोगं विदधानेनेह लोचने मधुना ॥
सख्यं स्मरस्य विशदितमन्तः करणे तमाचरतः॥३३९॥

कुसुमानां शिलीमुखानां भ्रमराणां च संयोगं लोचने कुर्वता वसन्तेन। दर्शयतेति यावत् । (पक्षे पुष्पमयबाणसम्बन्धं विदधत इति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् ।) कामेनान्तः करणे, मधुना च बाह्यकरणे तदाचरणात् (सख्यम्) ॥ ३३९ ॥

काचिन्नायकस्यानानुरूपनायिकासक्तिं द्योतयन्तीदमाह—

(१) कुब्जायामनुरागो मधुद्विषा सखि ! समभ्युपेतो यः॥
सङ्घटत एव सोऽयं वामनरूपानुरूपतया ॥ ३४० ॥

(१) का० रा० पु० पुस्तके इदं नास्ति । एतत्स्थाने—
कुत्सोद्भवमपि लोकं नियमादुपकुर्वते महोदाराः ॥
निर्जित्याप्यैलबिलं रघुरपुपूरद्धि कौत्साशाम् ॥
इति पद्यं वर्तते ।

तच्छरीरावच्छिन्नतदनौचित्येऽपि शरीरान्तरावच्छिन्नतदनुरूपत्वादिदं युक्तमेवेति भावः । तुल्यमन्यत् । मत्प्रातिकूल्यमात्रार्थं तत्रासक्त इति भावः । यद्भरतः—

"वार्यते यत्र यत्रार्थे तं तमेव करोति यः ।
विपरीतनिषेवी च स वाम इति संज्ञितः" इति ॥ ३४० ॥

कश्चिदत्यन्तोद्धतां नायिकामाह—

कूलङ्कषैः कलय मा केलिं कालिन्दि ! कल्लोलैः ॥
तालाङ्कहलाबेल्लनकवलगता लोकितास्येव ॥ ३४१ ॥

कूलं कषन्ति भजन्ति ते कूलङ्कषाः । "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" (३।२ ४२) इति खच् । एतादृशस्थले निरनुबन्धो माशब्द इति प्रामाणिकाः । "तालाङ्को मुशली हली" इत्यमरः आवेल्लनं तदाकर्षणं तद्रूपः कवलो ग्रासस्तदनुरोधेनैव गमनात् त्वदपकर्षदशाप्यस्माभिर्दृष्टैवेत्याशयः । यद्वा सङ्केतकुञ्जभङ्गकुपिता कापि वर्षासु यमुनां प्रत्येवाह ॥ ३४१ ॥

अस्थिररागनायकानादृता काप्याह—

कूटतपनीयवद्ये क्रमेण परिशीलनाद्गलितरागाः ॥
तेषां विशदतयापि स्फुरति न कश्चिन्मुदो लेशः ॥३४२॥

कूटं कृत्रिमं तपनीयं सुवर्णम् । परिशीलनं= सहवासादि । पक्षे परिधानादि । रागः= स्नेहो वर्णश्च । विशदतया= स्फीतवेषतया विद्यादिमत्तया वा । पक्षे पूर्ववर्णापेक्षरूपापकर्षात्मकश्वेतत्वादिना रजतादिबुद्ध्यैव तद्ग्रहे न विषादः सुवर्णधियोपादाने तु पश्चाद्विसंवादेन दुःखं भवतीत्यर्थः । यद्वा किमिति कुत्राप्यनुज्ज्वलपरिच्छदे रक्तासीति वदन्तीं सखीं काप्याह । कृत्रिमसुवर्ण इवेति सप्तम्यन्ताद्वतिः । (परिशीलनात्) विषय-

भोगात् ये तेषु गलितरागाः=अस्थिरत्वाद्यालोचनात्तदिच्छाहीनाः। तेषां (विशदतया) विशिष्टं मानुषादिसुखापेक्षयोत्कृष्टमिन्द्रब्रह्मलोकादिभवं शं सुखं ददातीति कप्रत्ययः तद्भावेनापि प्रीतिर्न भवति। तेषामपि क्षयित्वाविशेषात्तद्दातर्यपि न रज्यन्त इति भावः ॥३४२॥

कस्यचिद्विरहान्नायिकावस्थां दूती तं प्रत्याह—

(१)कृशतामपि संस्पृशति प्रतीकजाते सुभग ! तस्याः ॥
अपचीयमानतत्तत्स्वस्थावयवप्रभास्ति समवेता॥३४३॥

सुभगेति स्वविषयकसमुपधायकत्वसूचनम् । "अङ्गं प्रतीकोऽवयव" इत्यमरः। जातं=समूहः। यस्य यस्यावयवस्यावयवा गतास्तत्तन्निष्ठप्रभा तत्तदवयवेषु सङ्क्रान्ता न तु गतावयवैः सह नष्टेति न कान्त्यपकर्षसम्भावनेति भावः॥३४३॥

कश्चित्प्रियामाह—

कृतमाला कण्ठतटी दृगच्छगोला कबर्यसौ कृष्णा॥
कुचभूः सचन्द्रभागा न कथं स्यात्त्वयि रसाधिक्यम्३४४

(कृता) स्थापिता माला यस्यां,कृतमालाख्यनदी च। रूपसमतयोपस्थितयोर्द्वयोरभेदान्वयबोधात्। एवं सर्वत्र। अच्छो विशदो गोलो यस्याः। एतेन पिङ्गलत्वादिनिरासः। अच्छा चासौ गोला चेति। गोला गोदावरी। सा यस्यामिति वा। आद्ये नदीदृशोरन्त्ये नदीगोलकयोश्चाभेद इति विशेषः। कृष्णा=श्यामवर्णा सरिद्वि-

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके इदं नास्ति। एतत्स्थाने—
कृत्रिमरागविशङ्कां क्षणमात्रेणापनेतुकामेव।
कलयत्यग्निशिखान्वयमियमम्बुजलोचना हृदये॥
इति पद्यं वर्तते।

शेषश्च । चन्द्रस्य कर्पूरस्याङ्गरागे भागो यस्याः । चन्द्रभागाख्या नदी तत्सहिता च । रसः=शृङ्गारो जलं च ॥ ३४४ ॥

कश्चिद्वल्लभामाह—

कृष्णोऽर्जुनश्च लोके सुन्दरि ! कर्णं तिरस्कुर्वन् ॥
आकर्ण्यते किरीटी त्वदपाङ्गो दृश्यते नान्यः ॥३४५॥

(कृष्णोऽर्जुनश्च) श्यामरूपः श्वेतवर्णश्च । अनेन श्यामश्वेतकटाक्ष उक्तः । पक्षे तदुभयसंज्ञः । तथाच भारतम्—

'अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः" ॥

कर्णं=श्रवणं राधेयं च । एकावच्छेदेन विरुद्धगुणद्वयवतोऽप्रसिद्ध्या दर्शनश्रवणासम्भवादिति विरोधपक्षाभिप्रायः ॥३४५॥

बहुभार्येण केनचिद्भार्यात्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कस्यचिद्वस्तुनः प्रेषणेऽपि तत्प्रियायामेव पर्यवसानात् स्वस्या बहिर्भावं कापि कस्याश्चिद्वदति—

केषाञ्चित्सङ्ग्राहकमध्येऽपि समीयुषामर्थात् ॥
न भवति फलोपधानं तदसाधारणनिबन्धनं किमपि ४६

स सङ्ग्राहकधर्मोऽसाधारणं निबन्धनं निमित्तं यत्र । तादृशं फलोपधानं फलसम्बन्धो न कश्चिद्भवति । अथच अजादिप्रत्याहारान्तर्भूतानामपि णकाराद्यनुबन्धानामच्प्रयुक्तकार्याणि न प्रवर्तन्ते "उणादयो बहुलम्" (३।३।१) इत्यादिप्रयोगादिति । इदं च तेषां संज्ञासम्बन्धपक्षाश्रयेणोक्तम् । तेषां संज्ञैव नास्तीति पक्षद्वये अच्त्वाद्यनवच्छिन्नत्वात् ।

"प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः" । इति वार्त्तिकोक्तः ॥ ३४६ ॥

स्वार्थसाधनपरस्वभावमनुभूय कोऽप्याह—

केवलमात्मार्थपराः प्रकृतेरुल्लङ्घयन्ति वचनादि ॥
इति परिभाषणमर्हं प्राय इति त्वनुचितं नियमात् ३४७

"स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि" इति-शाब्दिकपरिभाषा । तदर्थस्तु–'प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थानवबोधका ये प्रत्ययाः क्वचित्तदन्तानां लिङ्गान्यन्यथापि भवन्ति । यथा मुक्तापदात्स्वार्थे ठकि मौक्तिकमिति क्लीबम्' इत्यादि । अत्र त्वन्यथा योज्यते । केवलं परार्थतात्पर्यराहित्येन स्वार्थसाधनतात्पर्यकाः (जनाः) प्रकृतेः (स्वभावात्) वचनादि=स्वकार्यसिद्धिपूर्वकालीनम् उक्त्यादि,(उल्लङ्घयन्ति) स्वकार्यसिद्ध्युत्तरं त्यजन्ति इत्येतदर्थकं परिभाषणं युक्तमेव । अपिशब्देन क्वचिदनतिवर्तनस्याप्युक्तः प्राय इति त्वयुक्तम् । नियमात् । नियमेनैव प्रतिज्ञात्यागात् । अनियमबोधकप्रायोऽर्थकस्यापिपदस्यानुचितत्वादिति भावः ॥ ३४७ ॥

कस्याश्चित्प्रियानुरागमुदिता सखीदमाह—

केशकलापः प्रकरं समुद्गिरन्कुन्दमुकुलानाम् ॥
प्रियपरिरम्भानन्दाद्भातितरां बाष्पविप्रुष इवोज्झन् ४८

तस्य (केशकलापस्य) श्लथतया गुम्फनसमयदत्तकुन्दमुकुलपतने शरीरतदवयवबहिर्भूतानां केशानामवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्युत्पत्त्याश्रयत्वेऽपि तदुत्प्रेक्षया यत्र तेषामपि तथा वृत्तं तत्र तस्यां कियान्नाम प्रमोदो नाविर्भवेदिति व्यज्यते । "कलापाद्याः कचात्परे" इत्यमरः । कचार्थकशब्दोत्तरवर्त्तिनः

कलापादिशब्दाः कबरीवाचका इत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

कश्चिच्छरदं वर्णयति—

केदारे कलमानां पलाशवदना शिरीषगरुद्देषा ॥
राजी भाति शुकानां विहितऋतुत्रयसमाजेव ॥३४९॥

पलाशं किंशुकपुष्पं तत्तुल्यरक्तवदना । शिरीषरजोवद् हरितवर्णा गरुतः पक्षा यस्याः । अत्र पलाशशिरीषाभ्यां विशेषणाभ्यां वसन्तग्रीष्मयोः विशेष्यशुकांशेन च शरदो लाभादृतुत्रयसमाजसिद्धिः । एतेन तस्या उद्दीपकत्वातिशयव्यञ्जनम् । यद्वा कस्याश्चित्सङ्केतस्थानसूचनमेतत् । एवंच यत्र विरुद्धानामपि समाजस्तत्र परस्परानुरक्तानां कथं न स्यादिति भावः ॥ ३४९ ॥

अनुनयमगृहीत्वैव नायिकायाः परावर्तनेनाननुरागशङ्किनं नायकं सखीदमाह—

केतकशिखया स्तनयोर्मूर्धनि परिवर्तनेन निपतन्त्या ॥
त्वत्परिरम्भोज्झितयोस्तयोर्वितीर्णोऽर्धचन्द्र इव ॥३५०॥

सरभसपराङ्मुखीभवनेन कर्णावतंसीकृतकेतकदलस्य स्तनयोर्निपतनं त्वदाश्लेषसुखवञ्चितयोस्तयोस्तिरस्काराय दत्तोऽर्द्धचन्द्र इवेत्यर्थः । एवं चाननुरागशङ्का न युक्तेति व्यङ्ग्यम् ॥ ३५० ॥

अविचार्यैव प्रवर्तमाने कुत्रचित्कश्चित्पुरावृत्तमनुवदति—

केशी हत इति भवता किमुपक्रान्ता सुकेश्यपि निहन्तुम् ॥
इतरजनस्येवेयं कृतिरुचिता कथमविदितार्था ॥ ३५१ ॥

केशी दैत्यविशेषः । शोभनाः केशा यस्याः । अथच शोभनः केशीति भ्रमेणास्याः स्वविप्रलम्भेन वधो न युक्तः । तथा-

चार्थमपर्यालोच्यैव न क्वचिदपि प्रवर्तितव्यमिति ध्वनिः ॥३५१॥

काचिदन्यासक्तं नायकमाह—

कैतवमासाद्य पुरा सुभगाभ्युपयासि दासतामधुना ॥
मायासमाश्रयतया भवति विशुद्धात्मता भवतः ३५२

पूर्वं शठत्वं कृत्वा पश्चात्तवैव दासोऽस्मीत्युक्तावपि मायाविनस्तव कथं विशुद्धत्वमिति भावः। अथच "ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत" इत्याथर्वणश्रुत्या कितवदासयोरपि ब्रह्मरूपत्वोक्तेर्मायाश्रयत्वस्य शुद्धब्रह्मण्येव स्वीकारात्। "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला" (सङ्क्षे० शा० अ० १ श्लो० ३१९) इति ध्वनिः ॥ ३५२ ॥

कश्चित्पक्षपातस्वभावमाह—

कैरव एव सुधांशुर्वहति प्रणयं रविः कमल एव ॥
गुणमात्रोपादानव्यसनिन उभयत्र भृङ्गास्तु ॥ ३५३ ॥

पक्षानुरोधिनां व्यक्तिविशेषावच्छेदेनैव भेदो भवति, गुणमात्रग्राहिणां तु उपादेयधर्मवत्त्वावच्छेदेनैवेति भावः। उभयत्रैवकाराभ्यां कमलकैरवव्यवच्छेदः ॥ ३५३ ॥

काश्चिदभिसारायाङ्गसंस्कारमाचरन्तीं सखीदमाह—

कैवल्यमेव परमप्रमोदजननं न तु प्रपञ्चोऽपि ॥
इति परमार्थविदां धीः सुतनु! प्रियमेहि शुद्धैव ॥३५४॥

कैवल्यं=भूषणाङ्गरागादिविरहेण स्वरूपमेव, परमाल्हादहेतुः तद्ग्रहणाधीनविलम्बविरहेणोत्कठातिशयपर्यवसानात्। प्रपञ्चो=भूषणाद्युपादानं तु न तथा। तन्मात्रसूचकत्वात् अङ्गदर्शनप्रतिरोधित्वाच्च इति रसतत्त्वज्ञानाम् (सिद्धान्तः)। अथच कैवल्यं=मुक्तिरेव दुःखासंवलितानन्दहेतुः। "मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण" इत्य-

मरः । कैवल्यपदमत्राविद्याध्वंसपरम् । प्रपञ्चः संसारस्तु न तादृगिति तत्त्वज्ञानां सिद्धान्तः । एतेन त्वं विनैव भूषणादिकं ब्रह्मस्वरूपानन्दतुल्या तद्वती तु प्रपञ्चानन्दसमेति शुद्धाया एव रमणीयत्वातिशयध्वनिः ॥ ३५४ ॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह—

कैलासवञ्चितान्तोत्तुङ्गं तस्या महोज्ज्वलं हृदयम् ॥
मन्दोदरीप्रियेण त्वया प्रसह्योद्धृतं सुभग ! ॥३५५॥

उत्तुङ्गं सदर्थनिरतत्वात् । पक्षे स्पष्टम् । महानुज्ज्वलः शृङ्गारो यत्र । पक्षे अतिश्वेतम् तेन । कैलासेनार्थादन्वयः । (तृतीयान्ताद्वतिः) कृशोदर्याः प्रियेण । अथच रावणेन । उद्धृतं=स्वासक्तीकृतम् उन्मूलितं च । तदारम्भात् । सुभगेति अनुरागयोग्यत्वव्यञ्जनम् ॥ ३५५ ॥

कोपेऽपि मामप्रसाद्यैव कथं स्प्रष्टुमिच्छसीति शङ्कमानां नायिकां कोऽप्याह—

कोपकषायितमीक्षणमुदीक्षमाणेन पक्ष्मलाक्षि ! तव ॥
माणिक्यकर्णभूषणसङ्क्रान्तारुणिम निरणायि ॥३५६॥

ईक्षणमिति प्रथमान्तम् । निरणायीति कर्मणोऽभिधानात् । उदीक्षमाणेनेत्यत्र त्वर्थादीक्षणस्यैव कर्मत्वम् । प्रशस्तं पक्ष्म यस्य पक्ष्मलं तादृशमक्षि यस्याः । तथाच कर्णालङ्कारकान्तियोगादौपाधिकमारुण्यमिति ज्ञात्वा तस्य कोपजन्यत्वं न गृहीतमित्यर्थः ! सामान्यालङ्कारः ॥ ३५६ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

कोकविपक्षौ वक्षोरुहौ तवैतौ कुरङ्गाक्षि ! ॥
करजपदचन्द्रशकलैः संयुक्तौ यन्मुदं वहतः ॥ ३५७ ॥

"कोकश्चक्रश्चक्रवाक" इत्यमरः। कोकस्य चन्द्रसंयोगेन विप्रयोगात् दुःखं भवति। अनयोस्तु नखक्षतार्द्धचन्द्रसंयोगात्सुखमेव। अतस्तद्विपक्षत्वं सादृश्येनेत्यर्थः। यत्कामशास्त्रम्-

"पञ्चमीं गतिमुपेत्य वीक्ष्यते स्थाणुवारिततुरङ्गमो यथा।
कामुकावपि तथा स्मराहवे दन्तघातकरजान्न पश्यतः"
(र० र० सुरताधिकारे प० १० श्लो० ६५) ॥ ३५७ ॥

काश्चिन्मानिनीमाह—

कोकिलकुलं कुहूरुतमाम्रेडयतीदमाम्रविपिनेषु ॥
मकरध्वजस्य सुहृदपि मलिनात्मसु को हि विश्रम्भः ३५८

"कुहूः स्यात्कोकिलालापे दर्शेन्दुकलयोरपि"। इति विश्वः। "आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्" इत्यमरः। कामसुहृत्त्वेन प्रसिद्धोऽपि कोकिलः कामसुहृच्चन्द्रविरोधिकुहूसमाह्वानं करोति। तथाच मित्रवैरिणोऽपि स्ववैरित्वात्तत्प्रियत्वमस्य कामसौहृदविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

कश्चित्सुहृद्विपत्तावुल्लसतां निन्दामाह—

कोकनदेऽपि निमीलत्युल्लासो भवति कोकनादानाम् ॥
दीर्घोत्तरपदभाजामपि भावोऽन्यः सरूपाणाम् ३५९

"रक्तोत्पलं कोकनदम्" इत्यमरः। सायङ्काले तत्सङ्कोचात्तदानीं च विश्लेषदुःखेन कोकानां नादोदयो भवति। दीर्घयुक्तमुत्तरपदं येषां तादृशानां समानरूपाणां=बहुसादृश्ययुक्तशब्दानामपि अन्य एव भावः=प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथाच किञ्चिद्वैसादृश्येनाप्यर्थभेदः। अथच अतिदीर्घं पदं स्थानं भजतां समानरूपाणां समधर्मणामपि अन्य एवाभिप्रायः। पदारोहे सत्यन्यथैव भवन्तीति भावः ॥ ३५९ ॥

अतिप्रसिद्धायामप्यननुरक्ते कस्यांचिदनुरज्यमाने नायके काप्याह—

को वेद वस्तुविभवं गिरिराजभुवोऽपि विप्रकृष्टेन ॥
वल्मीकभुवमवाप्य प्रोद्भूतिरलम्भि काव्येन ॥३६०॥

वस्तूनां=पदार्थानां, विभवं=शक्तिं, को जानाति। यतः पर्वताग्रभूमितोऽप्यतिदूरेण शुक्रेण वल्मीकभुवमासाद्य उदयः प्राप्तः। अथच कवित्वेन वल्मीकभुवं वाल्मीकिं प्राप्य उदयो लब्धः। पर्वतावधिकविप्रकर्षाश्रयशुक्राभिन्नत्वाद्यध्यवसितस्य काव्यस्य वल्मीकाभेदाद्यध्यवसितवाल्मीकिसकाशादुदय उक्तः॥ ३६० ॥

कस्याश्चित्प्रियानुरागं काप्याह—

कौसुम्भवसनपिहितं बालावक्षोजमीक्षमाणाभिः ॥
मुदितं कुङ्कुमपङ्कालेपभ्रान्त्या सपत्नीभिः ॥ ३६१ ॥

कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम्। "तेन रक्तं रागात्" (४।२।१) इत्यण्।

प्रातर्महारजतरञ्जितकञ्चुकेन
वक्षोजमावृतमुदीक्ष्य सरोरुहाक्ष्याः।
तत्रैव कुङ्कुमविलेपनमार्जनस्य
भावादसम्भुजिरिहानुमिता प्रियस्य ॥

तथाच कुङ्कुमानुन्मार्जनेन तस्याः प्रियानुपभोगमनुमाय तासां प्रमोद इति भावः। एतेन भ्रमजन्यं सुखमचिरमेव स्थास्यतीति सूचितम्॥ ३६१ ॥

तत्सौधगवाक्षाभिमुखमार्गेण सञ्चरन्नपि तयाहं न दृष्ट

इति वदन्तं नायकं सखीदमाह—

कौतूहलाकुलतया दिदृक्षया तव गवाक्षमायाता ॥
त्वयि दूरगे जिहासुः प्राणान्वातायनं तमनुमेने ॥३६२॥

गवामक्षीव गवाक्षः। गोशब्दो नेत्रस्यापि वाचकः। ततश्चायं नेत्रस्यापि नेत्रं दर्शनसाधनत्वादिति त्वद्दर्शनार्थं तत्रागता। दर्शन-साधनताज्ञानस्य तद्गमनानुकूलकृतिजनकत्वात्। तथाच तदानीं तस्य गवाक्षत्वज्ञानमासीत् त्वयि दूरगे तु त्वद्दर्शनमप्राप्य दुःखेन प्राणांस्त्यक्तुमिच्छन्ती तं वातायनमेव मन्यते। वातस्यायनं गमन-मार्ग इति व्युत्पत्तेः। प्राणानामपि वातत्वेन तन्मार्गेणैव तेषां गमनाभिलाषादिति भावः॥ ३६२॥

कश्चिन्नायिकामाह—

कौटिल्यं बिभ्राणस्त्वदपाङ्गः सुभ्रु! चन्द्रगुप्त इव ॥
सहसा नन्दपदस्यानुशासकत्वं स्वयं वहति ॥ ३६३ ॥

कौटिल्यं वक्रत्वं चाणक्यं च। "कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः" (मुद्रा० रा० अं०१ श्लो०७) इत्यादिदर्शनात्। चन्द्रगुप्तो मौर्यवंश्यो राजविशेषः। आनन्दपदस्यानुशासको भवति। आनन्दस्यैतद्विजृम्भिताधी-नत्वात्। चन्द्रगुप्तोऽपि चाणक्याश्रयेण नन्दराज्यं प्रापेति वा प्रसिद्धम्॥ ३६३॥

कश्चित् दूतीदमाह—

(१)कौशलकल्पयितव्यं स्वस्यापि परोक्षतापन्नम्(२) ॥
सुकृतमिव सा भवन्तं सुभग! सदा वहति हृदयेन ३६४

---

(१) अत्र उभयोः पुस्तकयोः कौशलेति पाठः। टीकानुरोधेन केवलेति पाठोऽपेक्षितः समीचीनश्च।

(२) परोक्षताभाजम् इति का० रा० पु० पुस्तके पाठः।

कल्पयितव्यम् अविच्छिन्नभावनाजन्यसाक्षात्कारविषयीकरणात् । चक्षुःसंयोगाभावेन चाक्षुषाभावसूचनाय-केवलेति । तदेवाह-स्वस्यापीति । कदाप्यदर्शनात्परोक्षत्वम् । विप्रलम्भस्यापि रतिरूपत्वेन सुखत्वात्तज्जनकतया सुकृतमिवेति । हृदयेन वहति=सर्वदा त्वत्स्मरणरतत्वात्।पुण्यमपि कल्पनीयमेव। देवदत्तशरीरस्य तद्भोगसाधनतया तन्निर्मितमृगादिदृष्टान्तेन तदीयगुणविशेषपूर्वकत्वे साध्ये अदृष्टपर्यवसानात् , स्वस्यात्मनोऽपि परोक्षमतीन्द्रियत्वादिति भावः ॥३६४॥

कश्चित् खलसङ्गमवैमुख्यार्थमाह--

कौक्षेयकाः खला अपि तीक्ष्णत्वादुभयतो नियतम् ॥
स्पृष्टाः प्रमादतोऽपि च्छेदविधेने व्यभिचरन्ति ॥३६५॥

"कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्" इत्यमरः । उभयतः अशेषावस्थासु धाराद्वये च । तीक्ष्णत्वात्=क्रूरत्वात् संयोगभेदाच्च । नियतमित्यस्याप्यत्रैवान्वयः । यथा खड्गस्य यदवच्छेदेनैव स्पर्शः क्रियते तत्रैव नियमेन च्छेदो भवति तथा यत्रैव खलसंसर्गोऽस्ति तत्राऽवश्यं कार्यहानिर्भवतीति भावः॥३६५॥

अङ्कुरितयौवनाकारवती नायिका कापि मुग्धायां प्रियानुरागमाह—

कञ्चुलिकाया ग्रन्थिं पूर्वग्रन्थेर्विलक्षणं वीक्ष्य ॥
शिथिलोऽप्यबोधि सख्या बालायाः प्रियपरीरम्भः ३६६

स्तनाभरणमपसार्य वल्लभेनालिङ्गितायां तस्यां मौग्ध्येन दृढमनालिङ्गनात्स्तनयोः स्वाभरणमणिमुद्रादिलिङ्गाभावेऽपि परिरम्भपूर्वकालीनसखीदत्तकञ्चुकिग्रन्थिविलक्षणं परिरम्भोत्तरकालीनग्रथिं विभाव्य तेन लिङ्गेन कञ्चुकोन्मोचनमनुमाय

तस्य चेतरबाधेन वल्लभकर्तृकत्वमाश्लेषार्थत्वं च साधयित्वा तस्यां प्रियाश्लेषानुमानमिति भावः ॥ ३६६ ॥

काञ्चित्प्रिय आह--

कङ्केल्लितरुः किसलयमयमकठिनमासनं समुपहृत्य ॥
तव पदमिलनस्पृहया नवाङ्कुरैर्जातपुलक इव ॥३६७॥

कङ्केल्लिः=अशोकः।देशीशब्दोऽप्ययं बहुप्रयोगवशात्संस्कृतेऽपि साधुरिति वामनः । "पशूनामीशानः प्रमदवनकङ्केल्लितरवे" इति सौन्दर्यलहर्याम्। पदयोरतिसुकुमारतया स्कन्धादियोगेन व्यथा माभूदित्याशयेन पल्लवमयासनोपहरणम् । एतेन वृक्षस्यापि त्वत्पदाश्लेषेच्छायां सहृदयस्य सा कथं न स्यादिति सूचितम् ॥ ३६७ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

कण्ठतले तव लग्ना विभाति मुक्तावलिस्त्रयी बाले !।
शब्दार्थतदुभयोत्थध्वनिभेदानामिव श्रेणी ॥ ३६८ ॥

एतेन त्वद्वाक्यमेतादृशध्वनिप्रायमिति सूचितम् । तदुभयं=शब्दार्थौ । तथाहि ध्वनिस्त्रिविधः । शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल उभयशक्तिमूलश्च । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

"अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः"। (उ० ४ का० ३७—३८) यत्र पर्यायान्तरोपादाने व्यङ्ग्योऽर्थो न प्रतीयते स आद्यः । यत्र तदुपादानेऽपि प्रतीयते स द्वितीयः । यत्र वाक्ये एतद् द्वयं तत्र तृतीयः । यथा—

"अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् । "

अत्र चन्द्रतारकाश्यामाशब्दाः परिवृत्त्यसहाः अन्ये तु तत्सहा एव । एतेषां भेदास्त्वनन्ता एवेति ॥ ३६८ ॥

कश्चित्प्रियासङ्गमार्थं तामाह—

कम्बुग्रीवेति भवद्ग्रीवाव्यवहारलब्धसौभाग्यः ॥
शङ्खः करेऽपि विषजाति सुन्दरि ! ते वलयरूपेण ॥३६९॥

ग्रीवायां रेखात्रयवत्त्वेन कम्बुसादृश्यव्यवहारात् ग्रीवासादृश्यप्रतियोगित्वेन लब्धप्रतिष्ठः शङ्खः संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्धेन ततोऽपि सौभाग्यातिशयो भविष्यतीति कङ्कणात्मना त्वत्पाणौ लगतीति भावः । एतेन यस्य येन प्रतिष्ठा जाता स तदुत्कर्षार्थं तदुत्कर्ष एव यत्नं करोतीति सूचितम् ॥ ३६९ ॥

कश्चिन्मानिनीमाह—

कण्ठीरवावलग्ना गिरिलब्धसमुद्भवा श्यामा ॥
रसराशिवृत्तिसहजा त्वं किल चण्डीत्युचितमेव ॥३७०॥

सिंहमध्यसदृशं मध्यं यस्याः तनुत्वात् । "सिंहश्च कण्ठीरवः" इति हलायुधः । "मध्यमं चावलग्नं च" इत्यमरः । पक्षे सिंहावलग्ना तद्वाहनत्वात् । गिरि वाण्यामिति सप्तम्यन्तम् । लब्धः समुत् जन्यत्वेन प्रीतिसहितो भव उत्पत्तिर्यस्याः । पक्षे गिरेः पर्वताल्लब्धः समुद्भवो जन्म यया । श्यामा=षोडशवार्षिकी नीलरूपा च । शृङ्गारसमूहवृत्तिः सहजः स्वभावो यस्याः । पक्षे जलराशिः समुद्रः तद्वृत्तिः सहजो भ्राता मैनाको यस्याः । एवंविधा त्वं चण्डी कोपनेति युक्तम् । अन्यादृश्या मानानधिकारात् । अथच तद्वृत्तिधर्मवत्त्वात् चण्डी देवी तत्तादात्म्यमुचितमेव ॥ ३७० ॥

कश्चित्सेवास्वभावमाह—

कञ्जकुलं लोकेऽस्मिन्नूनं जानाति सेवकावस्थाम् ॥
बध्नाति मुकुलदम्भादञ्जलिमुद्दिश्य राजानम् ॥३७१॥

सेवकस्य अवस्थां धर्मम् । सोऽपि हि प्रभुमभिलक्ष्य नित्यमञ्जलिं बध्नाति । इदमपि नृपाभेदाध्यवसितं चन्द्रमुद्दिश्य (मुकुलच्छलेनाञ्जलिं बध्नाति)। राजपदेनोभयोपस्थापनादयमर्थः॥ यद्वा कश्चित्सेवानिर्विण्ण आह । सेवकस्यावस्थां दुःखरूपं परिणामं जानाति । यतो राजोद्देशेनाञ्जलिं बध्नाति । निवृत्तिविषयेऽप्यञ्जलिबन्धस्य लोके प्रसिद्धेः। कदापि राजसेवां न करोतीत्यर्थः । यद्वा कश्चित्प्रियाविरहदून आह ॥ ३७१ ॥

काञ्चित्प्रियदर्शनेन रोमाञ्चितां सखीदमाह—

कण्टकभरेण भवतीमावृणुते कुसुमसायको युक्तम् ॥
अधरकुचस्मितपल्लवगुलुच्छकुसुमा हि वीरुदसि ३७२

"स्त्रीरोमाञ्चे द्रुमाङ्गे च कण्टकः परिकीर्तितः" इति विश्वः । कुसुमसायकपदं साभिप्रायम् । अधरादीनां पल्लवादिभिः सह यथासङ्ख्यमभेदः । ततश्च कुसुमार्थिनो लतारक्षार्थं कण्टकावरणं युक्तमेवेत्यर्थः । एतेन तस्याः कामजयसाधनत्वं सूचितम् । अथचैतादृशरमणीयायाः प्रियावलोकनानन्देन रोमाञ्चो युक्त एवेति भावः ॥ ३७२ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

कन्दलितमृगमदाङ्कं भालतलं वीक्षमाणैस्ते ॥
चन्द्रशकलान्तरालं कलङ्कमलिनं निभालितं लोकैः ३७३

कन्दलित=उत्पन्नः। अन्यवैलक्षण्यं व्यङ्ग्यम् । कस्तूर्या अङ्कस्तिलको यत्र । "ललाटे तिलकश्चैव नानाशिल्पप्रयोजितः" । इति भरतोक्तेः । अर्द्धचन्द्रस्य प्रान्ते कलङ्कसत्त्वात्ततो विशेषसूचनाय—अन्तरालमिति । तथाच तस्य मध्येऽङ्काभावेऽपि भालस्यापि तदभेदादत एव मध्यगताङ्कचन्द्रार्द्धदर्शनकौतुकं प्राप्त-

मिति भावः। रूपकध्वनिरयम् । एतद्दर्शनेनाप्रसिद्धोक्ताविधार्धचन्द्रदर्शनस्यापि सिद्धेर्विशेषालङ्कारः । एतेनोत्तमत्वमप्युक्तम् । तथाच भविष्ये—

"अर्द्धेन्दुप्रथिताभोगं रोमशं सुसमाहितम् ।
भोग्यभोगकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम्" ॥ इति ॥३७३॥

इति ककारव्रज्या।

काश्चिद्विषयसत्त्वेऽपि तदनुपभोगिनं कंचिदुद्दिश्याह—

खट्वाङ्गं पाणितले निधाय यो भूतले स्वपिति ॥
दिग्वासा नेत्रत्रययुतोऽपि किं सर्ववित्तया तस्य ॥३७४॥

खट्वाङ्गम्=आयुधविशेषः शयनसामग्री च। नहि तत्सत्त्वे भूतले शयनमर्हं,खट्वासम्पादनस्यैव कर्तुमुचितत्वात् । नेत्रं=नयनं वस्त्रं च। नेत्रं प्रक्रम्य—"वस्त्रे मूले विलोचने" इति विश्वः। वस्त्रत्रयसत्त्वे नग्नताया अनौचित्यात् । एतादृशस्य सर्वज्ञतया किं प्रयोजनं, न किमपि । सर्वपदं बहुपरम् । ईश्वरपक्षे यावद्वस्तुपरम् ॥ ३७४ ॥

कश्चिन्नीरसमधिकृत्याह—

खरहृदयस्य हि रामाजिह्मगदृग्भङ्गिदुष्करभिदस्य ॥
शक्यं किं वा विबुधैराधातुं दूषणानुगतेः ॥ ३७५ ॥

खरं रसाभावेन तीक्ष्णं हृदयं यस्य । रामाणां स्त्रीणां जिह्मगाभिः कुटिलगातिभिः दृशोर्भङ्गिभिः कटाक्षरूपाभिः दुष्करा भिदा भेदो यस्य। तेनाप्यक्षुब्धस्येति यावत्। दूषणानामनुगतिर्यस्मिन् । दोषवत्त्वात् । तादृशस्य विबुधैर्विशेषज्ञैरपि किं कर्तुं शक्यम् । तादृशहृदयस्य दुर्ग्रहत्वात् । अथच श्रीरामस्याऽजिह्मगैर्बाणैः क्रोधदृष्ट्या च दुष्करभिदस्य। भिदा=विदारणम् । ममैव

दूषणाख्यराक्षसानुगस्य खरनामराक्षसहृदयस्य देवैः किं कर्त्तुं शक्यम्। यः श्रीरामेणापि यत्नाज्जितस्तद्विजयस्य देवान्तरासाध्यत्वादिति भावः॥ ३७५॥

काचित्सखीमाह—

खद्योतैर्बहुभिरपि स्फुटभूतैः प्रावृषि प्रकाशो न॥
सखि! वस्तुतत्त्वमन्यद्भिन्नं च समानशब्दवाच्यत्वम्॥३७६

"खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः" इत्यमरः। प्रकाशो द्रव्यान्तरपरिग्रहहेतुः। अन्यदा त्वेकेनैव सूर्यात्मकेन खद्योतेनालोकोऽभूत्। अत एकपदवाच्यतामात्रेण तत्सादृश्यभ्रमो न कार्य इत्यर्थः। यद्वा कांचिदभिसारिकां प्रति इयमुक्तिः। एतैः प्रकाश्यताभावान्न भेतव्यमिति भावः॥ ३७६॥

कश्चिन्नायिकामाह—

खर्वयता पर्वतमपि कुचकुम्भभुवोन्नतत्वेन॥
इन्द्रपदमनुभवन्नपि शक्यस्तावद्भुजङ्गतां नेतुम्॥३७७॥

खर्वयता=स्वनिष्ठोन्नतत्वप्रतियोगिकापकर्षाश्रयोन्नतत्वं कुर्वता इन्द्रोऽपि भुजङ्गतां कामुकत्वं नेतुं शक्यः। एतद्दर्शनेन तस्यापि सम्भोगेच्छासम्भवात्। कुम्भभुवा=अगस्त्येनापि बिन्ध्यपर्वतं स्वपरिमाणापकृष्टपरिमाणं कुर्वता उन्नतत्वेन महत्त्वेन हेतुना इन्द्रपदस्थोऽपि नहुषः सर्पत्वं नीत इति पुराणविदः॥ ३७७॥

काचित्सखीमाह—

खुरकोटिभिरिव मन्मथतुरगाणान्नाहतात्सहसा॥
सखि! पश्य केतकवनात्परागनिकरान्परापततः॥३७८॥

मदनहयखुराभिहतादिव केतकसमुदायात्पततां रजोवृन्दानां मदनोद्दीपकत्वं व्यङ्ग्यम् । वाताद्यभिघाते कामहयखुराभिघातसम्भावनात् पातहेतूत्प्रेक्षा । तथाचैवंविधे समये प्रवासोद्यमोऽनुचित इति प्रियं प्रति ध्वनिः । यद्वा तत्र कृतसङ्केता कापि व्यापारान्तरानुरोधात्प्राप्तविलम्बा तत्र नायकगमनं कलयित्वा स्वगमनावश्यकत्वं व्यञ्जयति ॥ ३७८ ॥

कश्चिद्दुष्टसंसर्गनिवृत्त्यर्थमाह—

खलहृदयसन्निविष्टा भूयोगुणशालिसमुदायाः ॥
अन्योन्यसंहता अपि दधते नचिरात्पृथग्भावम् ३७९

भूयोभिर्गुणैः शोभमानानां समूहाः । दुर्जनहृदये भेद्यत्वज्ञानविषयत्वेन प्रविष्टाः सन्तः परस्परप्रीतिमन्तोऽपि (नचिरात्=शीघ्रमेव) पृथक्त्वं वहन्ति । तेन तेषां प्रणयविच्छेदोपायविधानात् । अथच खलं धान्यादिमर्दनस्थानं तन्मध्यप्रविष्टाः। बहुगुणानां शालीनां धान्यविशेषाणां सङ्घाः मञ्जरीदशायां मिलिता अपि मर्दनेन पृथगेव भवन्तीत्यर्थः । "खलं भूस्थानकल्केषु क्रूरे नीचे खलेऽधमे" इति विश्वः ॥ ३७९ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

खेलति पयोधरे तव समुन्नते प्रादुरस्ति हंसगतिः ॥
अतिसौरभविस्तारस्तारोल्लासो विजातीयः ॥ ३८० ॥

पयोधरः=स्तनो मेघश्च। प्रसिद्धमेघसमयविपर्ययेणात्र वर्ण्यते। हंसगतिसदृशी गतिः । अनेन पद्मिनीत्वसूचनम् । "व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी" इति रतिरहस्यात् । अतिशयितस्य (सौरभस्य) विस्तारः स्फुटत्वम् । तारयोर्नेत्रकनीनिकयोर्विलक्षणः कटाक्षरूप उल्लासः । तत्र (मेघसमये) तु हंसरसा-

लनक्षत्राणां विरह एवेति व्यतिरेकः ॥ ३८० ॥

काचित्सखीमाह—

खञ्जनयुगमिव भुवने रसरहितं न प्रपश्यामः ॥
तिरयति यद्रतिमिव हि शेवधिगर्भस्थलालाभे ॥३८१॥

खञ्जरीटयोर्निधिगर्भदेश एव रतमिति प्रसिद्धम् । तथाच वराहः—

"तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिन्पुनर्वमति रत्नतलेक्षिका च ॥
अङ्गारतामुपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकाय नयनस्य खनेद्धरित्रीम् ॥"

तथाच निधिव्यतिरेकेण रतितिरस्काराचस्य रत्यपेक्षया निधावुत्कर्षज्ञानाद्रतिराहित्यमिति भावः ॥ ३८१ ॥

काचिन्नायिकामाह—

खण्डनमिव भेदासहमिदमुभयोः प्रेम युवयोर्यत् ॥
तेन विपक्षजनानामुल्लसति कथासु मूकत्वम् ॥ ३८२॥

विपक्षतिरस्कारः=खण्डनम् । अथच ग्रन्थविशेषः। भेदासहं परस्परमभेदावगाहित्वात् । तदपि सर्वपदार्थानां भेदखण्डकम् । अद्वैतपरत्वात् । विपक्षाणां=सपत्नीरूपाणां जनानाम् प्रतिवादिनां च । तथाच तत्रोक्तम्—

"शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वाः ।
धीरा ! यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥ ३८२ ॥"

इति खकारव्रज्या ।

कश्चित्प्रियाकुचशोभामनुभवन्नाह—

(१)गजवदनगण्डघर्षणलग्नमदद्रवजनीलिमामोदे ॥
मेरुशिखरे मृगीमदादिग्धत्वत्कुचरुचिप्रचयः ॥ ३८३ ॥

नीलिमामोदपदयोर्द्वन्द्वं कृत्वा द्रवजान्तेन सह सप्तमीबहुव्रीहिः। तथाच शुद्धकुचयोस्तादृशमेरुशिखरासाम्येऽपि कस्तूरीलेपकालीनयोस्तयोर्यथोक्तमेरुशिखरसाम्यमेवेत्यर्थः ॥ ३८३ ॥

काश्चिद्विरही चन्द्रकरस्पर्शमसहमान आह—

गरसहितः सगरोऽजनि हालाहलमुज्जगार सिन्धुरपि।
उग्रेणाप्यविषह्यं विषमिन्दुः सूत इत्युचितम् ॥ ३८४ ॥

सगरस्य राज्ञः पुत्रः समुद्रः तस्य चन्द्र इति प्रसिद्धम्। तत्र सगरो गर्भे सपत्नीदत्तगरयोगादिति स्पष्टं तस्य तत्साहित्यम्।

"अन्यैरुपचितैस्तीव्रैरेकीकृत्य तु सूरिभिः।
फलान्तरविधानाय क्रियते यद्गरं तु तत्"॥ इति वैद्यकम्।

गरापेक्षयाभ्यधिकं शिवमात्रसहनीयं कालकूटं समुद्रोऽपि जनितवान्। एवमुग्रेण=तीक्ष्णप्रकृतिना शिवेनापि सोढुमशक्यं किरणरूपं विषं यच्चन्द्रोऽजनयत्तद्युक्तमेव। समुद्रेण सगरविषोत्कृष्टविषस्येव चन्द्रेणापि स्वजनकजन्यविषातिशयितस्य तस्य(२) प्रसवौचित्यादिति भावः ॥ ३८४ ॥

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके इदं नास्ति। एतत्स्थाने—
गतिरतिविचित्रा लोकव्यवहाराणां निरीक्ष्यते सकला।
यस्य पिता जगदीशो विनायकः सोऽप्यभिहितो यत् ॥
इति पद्यं वर्तते।
(२) तस्य=विषस्य।

कश्चिन्महात्मनां स्वभावमाह—

गच्छति गुणभूमानं जनकादपि पूर्वजादपि सशक्तिः ॥
समजनि यथा षडास्यस्तथैव षाण्मातुरोऽपि गुहः ३८५

शक्तिः=सामर्थ्यमायुधभेदश्च। षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। कृत्तिकाभिस्तथात्वेन (१)स्वीकारात्। एवंच यथा पञ्चमुखाज्जनकादधिकमुखत्वं षडास्यत्वेन गुहः प्राप। एवं षाण्मातुरत्वेन द्वैमातुरादग्रजादपीति भावः ॥ ८५ ॥

(१)कश्चिज्जनात्समनिधोत्प्रेक्षमस्वानुरागो नायकज्ञानविषयत्वं कृत इत्याह—

(२)गहनं महद्रहस्यं संवृ (प)त्य सदस्यसमुदायात् ॥
प्रत्यापयति प्रियतमसम्भोगं कञ्जनयनायाः ॥ ३८६ ॥

गहनं=प्रकारान्तरेण बोधयितुमशक्यम्। महत्=प्रकाशे सत्यपि नेष्टप्रभञ्जकम्। असन्निहिताद्गोपनकारित्वात्सदस्येति। एकस्मादपि तथात्वात्समुदायादिति। तद्गोपनस्यावश्यकत्वार्थं प्रियतमसम्भोगवैलक्षण्यम् ॥ ३८६ ॥

समानस्वभावानामेव सम्बन्धः श्लाघ्य इति कोऽप्याह—

गलगरयोरविभिन्नप्रकृतिप्रत्ययकभावमवधार्य ॥
सर्वज्ञेनान्योन्यं संयोगो जनित इत्युचितम् ॥ ३८७ ॥

'गॄ निगरणे' इत्यस्याच्प्रत्यये कृते "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति लत्वस्य व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे विधिरेव विषे तु निषेध एव। एतावन्मात्रविशेषः। प्रकृतिप्रत्ययौ तुल्यावेव। अथच ययोः स्वभावो विज्ञानं च समानमेव

(१) तथात्वेन=अपत्यत्वेन।
(२) का० रा० पु० पुस्तके इयमार्या नास्ति।

तयोः सम्बन्धो युक्त इत्यभिप्रायवता भगवता कालकूटरूपग-रस्य स्वगले स्थापनं कृतमित्यर्थः ॥ ३८७ ॥

कश्चिद्रूपवतां गुणवत्ता स्यादित्याह—

गदता गुणवादस्त्विति रूपात्प्रायादिति परस्तात् ॥
जैमिनिना रूपगुणावव्यधिकरणाविति निरुक्तम् ३८८

"रूपात्प्रायात्" (पू० मी० अ० १ पा० २ अधि० १ सू० ११) इति सूत्रं "गुणवादस्तु" (पू० मी० अ० १ पा० २ अधि० १ सू० १०) इति सूत्रात्परतोऽर्थवादाधिकरणे [रूपं] प-ठ्यते। तत्र गुणवादः=तद्वृत्ताप्रसिद्धिश्च प्रायेण रूपाद्भवतीत्येवम-र्थतया सूत्रं योज्यते। तथा च सामुद्रिकम्—"यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" इति। "गुणवादस्तु" इति सूत्रस्य च "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादयो गौणवृत्त्या क्षिप्रदेवताकं कर्म क्षिप्र-मेव फलं ददातीति "वायव्यं श्वेतमालभेत" इति यागस्य स्तु-तिपरा इत्यर्थः। "रूपात्प्रायात्"इत्यस्य तु "स्तेनं मनोऽनृतवा-दिनी वाक्" इत्ययं "हिरण्यं हस्ते भवति"इति विधेः स्तुतिपर इत्यर्थः। अत्यन्तप्रशस्तयोरपि वाङ्मनसयोरप्राशस्त्याच्च 'न हि नि-न्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुम्'इति न्यायेन हिरण्यस्तुतिरिति ॥ ३८८ ॥

कश्चित्प्रभातं वर्णयति—

गर्भिण्यासीद्भास्वत्प्रेयस्यम्भोजिनी तदासङ्गात् ॥
कालिन्दी भृङ्गालीच्छलेन निर्याति तत एषा ॥३८९॥

तदासङ्गात् पूर्वदिवसीयादिति बोध्यम्। अम्भोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः। तस्याश्च नेयं भ्रमरपङ्क्तिः किंतु कालिन्दीति अपन्हुत्यङ्गत्वात्सङ्करः। यमुनापि सूर्यरमण्याः

संज्ञायाः प्रसूतेति प्रसिद्धम् ॥ ३८९ ॥

कश्चिदुभयोः प्रेमातिशयमाह—

गाढालिङ्गनकुतुकात्परस्परस्मिन्परस्पराभेदम् ॥
कलयद्भ्यां तद् बुद्धेःप्रमात्वमिव विस्फुटं विहितम्॥३९०॥

नायकेन नायिकायां तया च तस्मिन् अभेदेऽवगाह्यमाने नायकनिष्ठेन स्वप्रतियोगिकाभेदाश्रयत्वज्ञानेन नायिकानिष्ठ-ज्ञाने स्वप्रतियोगिकाभेदस्य नायकस्यानुयोगित्वेन बोधे समान-वृत्तिवेद्यत्वात्परस्पराभेदः प्रतिभातीत्युभयज्ञानविषयत्वात् अभेदस्य च कृतकत्वाक्षेपादुभयोः प्रमात्वं सूचितमित्यर्थः॥३९०॥

कश्चित्प्रियामिदमाह—

गायन्ति किञ्चिदुच्छ्वसदम्भोरुहकोरकान्तरालगताः॥
निजनिर्गमरविकिरणप्रवेशगाथामिव भ्रमराः ॥३९१॥

सम्यकूतदविकासाद्गमनप्रतिबन्धसूचनाय–किञ्चिदिति । निर्गमान्तप्रवेशान्तयोर्द्वन्द्वः । तथाच प्रच्छन्ननायिकतया मद्रिर-हस्य, स्वगेहगमनेन प्रसिद्धनायकसामानाधिकरण्यस्य वायमव-सर इति व्यङ्ग्यम् ॥ ३९१ ॥

कश्चित्सुजनमाह—

(१)गिरिराजसुत! न तावत्स्वरूपमात्रेण पक्ष उपयुक्तः ॥
परमात्मगौरववशात्त्वं विनिमज्ज्यापि पालयसि ॥३९२॥

---

(१) अत्र का० रा० पु० पुस्तके—

गाम्भीर्ये जीवनमपि मरुकूपानां च पिशुनानाम् ॥
केवलमायतिभाजः परकीयगुणस्य निगरणाय ॥

इत्यधिकं वर्तते । गाम्भीर्यम्=अगाधता दुर्बोधं च । जी-वनम्=जलं वर्तनं च । आयतिः=दैर्घ्यम् उत्तरकालश्च ।गुणः=रज्जुः सौन्दर्यादिश्च ।

सुतान्ता मैनाकसम्बुद्धिः । स्वरूपमात्रेण=कार्यानुपधानेन । पक्षः=पत्रं सहायश्च । गौरवं=गुरुत्वं महत्त्वं च । विनिमज्ज्य=समुद्रान्तर्लीनो भूत्वा । पक्षे कुतश्चिदपकृष्टो भूत्वा । तथाच उड्डयनादितत्कार्यविरहस्याविशेषेण पक्षाभावेऽपि यद्यपि क्षतिर्नास्ति तथापि स्वमाहात्म्यादेव रक्षसीति भावः ॥ ३९२ ॥

काचित्प्रियमाह—

गीर्वाणराजमहिषी पुलोमजायाः सपत्न्यसौ प्राची ॥
तत्सक्ते सति दयिते क्रुधारुणं वहति विधुवदनम् ॥३९३॥

महिषीपर्यन्तेन सपत्नीत्वमुपपादितम् । (तत्सक्ते=)तस्यां पुलोमजायामासक्ते । तथाच यदि त्वमप्येवं विधास्यसि तदा ममापीयमेव गतिरिति भावः । यद्वा कृतापराधे नायके शृण्वति सखीं प्रति नायिकाया उक्तिः । विषयसाम्यान्ममापि कथमेवं न स्यादिति भावः ॥ ३९३ ॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह—

गुणमिलिता रागमयी वंशावष्टम्भतः स्थिरीभूता ॥
अन्तर्दधती सा त्वां शुष्यति तापेन पटकुटीव ॥३९४॥

पटकुटी=वस्त्रमयं गृहम् । गुणाः=सौन्दर्यादयो रज्जवश्च । प्राचुर्ये मयट् । ननु स्वयमेव कथं सहसा नायातीत्यत आह—वंशेति । कुलजत्वेन तदनुरोधादनुरागसत्त्वेऽप्येवं कर्तुमशक्ता । पक्षे वेण्ववष्टम्भेन वितता । अन्तः=मनसि मध्ये च । तस्या अप्यभ्यन्तरे केनचिदवस्थानात् ॥ ३९४ ॥

महतामपि कामेन विक्षोभो भवतीत्याशयवान्कोऽप्याह—

(१)गुहवदनप्रतिबिम्बान्वयेन गौर्याः कुचद्वयं भाति ॥
अन्तर्धृतसशरासनपञ्चाशुगमार्गणौघमिव ॥३९५॥

(१) इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

सशरासनेति मार्गणौघविशेषणम्। षण्णां स्कन्दमुखानां स्तने प्रतिफलने तेषां पञ्चाकारतया मदनस्य धनुःसहितपञ्च-शररूपत्वमुत्प्रेक्षितम्। पञ्चाशुगपदेन शराणां पञ्चसङ्ख्यत्वसू-चनम्। एवं कुचान्तरेऽपीत्यर्थः॥ ३९५॥

कश्चिन्नायिकामाह—

गुम्फितुमादित्ससि यदि कदम्बकुसुमानि मानिनीमानि।
दत्ताः स्मराय गुलिकास्तन्मम वेधाय कण्टकप्रायाः ३९६

कामस्य पुष्पायुधतया गुलिकायामपि तदीयानामेव (उपा-दानस्य) युक्ततया कदम्बोपादानम्। तेन कामस्य गु-लिकासम्पत्तिर्भवतीति भावः। गुलिकान्तरवैलक्षण्यसूचना-य—कण्टकेति। असन्निधापितेषु गुलिकासादृश्यसत्त्वेऽपि कामाय दानसिद्ध्यर्थम्—आदित्ससीति। (१)भोगार्थ-त्वलाभाय—गुम्फितुमिति। स्थिरमानशैथिल्यानुमानात्प्रति-बन्धकाभावनिश्चयात्कामविकारातिशयः। आदानेहायामेव दाने अतिशयोक्तिविशेषः। वाक्यार्थद्वयाभेदारोपपर्यवसानानि-दर्शना॥ ३९६॥

कांचिद्भूषणग्रहासक्तां सखीदमाह—

गुच्छं करोषि हृदये यत्त्वं प्रियमानसापहाराय॥
कुचमुकुलेन तदेतत्कार्यं किं दुष्करं मनुषे॥३९७॥

गुच्छो=हारविशेषो मुकुलश्च। "गुच्छः सप्ततियष्टिकः" इत्युक्तेः। तथाच कुचनिबन्धनसौन्दर्येणैव तदीयवशीकरणसम्भ-वात्किमनेन। अथच मुकुलेन दुष्करस्य गुच्छेनापि करणानु-पपत्तेः। तयोरभेदात्। नहि घटासाध्यं कलसेन भवतीति भावः॥ ३९७॥

(१) माल्यार्थत्वेति पाठ उचितः।

कश्चिद्दशाविशेषे प्रियां पश्यन्नाह—

गुलिकाधनुर्गुण इव स्मरस्य मध्यप्रकाशमानबिलः।
स्फुरति द्विफाललग्नो ललाटबिन्दोरलकसङ्घः ॥३९८॥

पाषाणादिगुटिकाक्षेपसाधनं गुलिकाधनुरिति प्रसिद्धम्। तत्रोभयतो मौर्वीद्वयम्, मध्ये क्षेपसमये गुलिकानिधानार्थं सूत्रादिमयं बिलं भवति। ततश्च भालभूषणीभूतबिन्दोरुभयतः पतितोऽलकसमूहः तदीयमौर्वीत्वेन सम्भाव्यते। एतेन तस्य मदनोद्दीपकत्वसूचनम् ॥ ३९८ ॥

कश्चित्प्रातराह—

गुञ्जां मुखेन दधतस्तरणिमयूखप्रसङ्गपुनरुक्ताम् ॥
पश्य विनिर्यान्त्यलयो मध्याद्राजीवमुकुलस्य ॥३९९॥

गुञ्जां=शब्दविशेषम्। तन्मुखानां श्यामवर्णतया निर्गमनसमयसमासक्तसौरमयूखसम्बन्धेन गुञ्जाफलसादृश्याद्भ्रान्त्युदयात् पुनरुक्ताम् द्विविधगुञ्जाधारणात्। पश्य मृगो धावतीतिवत् एतन्निर्गमनस्यैव दर्शनक्रियायां कर्मत्वेनान्वयः। यद्वा तान्पश्येत्यध्याहारेण वाक्यार्थः ॥ ३९९ ॥

काचित्सङ्केतस्थानं सूचयन्ती सखीमाह—

गुल्मविवृद्धिनिरन्तरजठरं सखि ! काननं तदिदम् ॥
निष्कुन्थतीव विचरद्द्विरेफगुञ्जापदेशेन ॥४००॥

गुल्मा=वंशादयः। "अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ" इत्यमरः। उक्तं च—"गुल्माः सङ्घातजन्मान एकरूपा नलादयः"। पक्षे रोगविशेषः गुल्मः। निष्कुन्थतीवेति तिरस्कारव्यञ्जनम् ॥ ४०० ॥

काचित्सखीमुपनायकगुणानाह—

गूढचरणा भिदोज्झितदृक्श्रुतयो जिह्मगतिभाजः ॥
नवभोगशालिनोऽमी कथ्यन्ते सहचरि! भुजङ्गाः॥४०१॥

भुजङ्गाः=कामुकाः सर्पाश्च। गूढं जनान्तरैरवेद्यं चरणमाचारो येषाम्। पक्षे चरणं=पदम्। भिदया भेदेन त्यक्ता दृक् श्रुतिश्च येषाम्। सर्वदा एकरूपानुरागा रहस्यरक्षकाश्च। पक्षे भेदरहिता दृष्टिः श्रोत्रं च येषाम्। चक्षुःश्रवस्त्वात्। तेषां गोलकस्यैव इन्द्रियद्वयाश्रयत्वात्। तदुक्तम्—"चक्षुःश्रवसां गोलकं चक्षुःश्रोत्राधिष्ठानम्" इति। जिह्मा लोकोत्तरा गतिर्मार्गः। पक्षे वक्रगमनाः। भोगः=सम्भोगः सर्पफणा च ॥४०१॥

काचिदुपपत्यनुरागादिदमाह—

गृहपतिरयं हुताशः समयान्तरमात्रचिन्तनीयफलः ॥
विधिमात्रगौरवबलात्सायं प्रातश्च परिचर्यः ॥४०२॥

गृहपतिपदेन स्वानुरागानास्पदत्वसूचनम्। हुता नाशिता-आशा उपपतिमिलनेच्छा येन। तत्प्रतिबन्धकत्वात्। अथ च गृहपतिः=(यजमानः) तत्संयुक्तो गार्हपत्यरूपो हुताशो वह्निः। साम्प्रतिकफलाभावात्—कालान्तरेति। फलं=सम्भोगादिः स्वर्गश्च। तत्राप्यप्रामाण्यशङ्कासूचनाय—चिन्तनीयेति। सन्निहितफलत्वे तत्सत्त्वासत्त्वनिर्णयः स्यादतो मात्रेति। विधिः="मम वाचमेकमना जुषस्व" इत्यादिर्विवाहकालीनः। तस्य गौरवं स्वयं तदुल्लङ्घनेऽपि अन्यैरनुल्लङ्घितत्वेन ज्ञानसम्पादनावश्यकत्वम्। पक्षे विधिः "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिः। गौरवं=तदभावेन प्रत्यवायबोधकत्वम्। तथाच तदानीमेवानवसरः सङ्केतस्येति भावः ॥ ४०२ ॥

कश्चिद्गुणवानाह—

गृह्णन्ति गुणाः सुदृढा एव परान्वारणानिव मदान्धान् ॥
अदृढास्ते लूतावन्निजबन्धायैव पर्यवस्यन्ति ॥४०३॥

गुणा=विद्यादयस्तन्तवश्च । दृढाः=प्रतिवादिनिराकरणसमर्थाः । पक्षे स्पष्टम् । गृण्हन्ति=वशीकुर्वन्ति बध्नन्ति च । लूताया इव लूतावत् "तत्र तस्येव" (५।१।११६) इति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । यथा लूतातन्तवो भङ्गुरतरास्तद्बन्धनमेव कुर्वन्ति । एवं विचारासमर्थगुणा अपि तदपकर्षमेव जनयन्तीति भावः । यद्वा अन्यनायिकामपहाय तत्सक्ते प्रिये सखी नायिकामाह ॥४०३॥

कस्याश्चित्कन्यादशायामेव कुत्राप्यनुरागं काचित्सूचयति—

गृह्यककलापिनि बलाद्दलयति भुजङ्गभ्रमात्कचकलापम् ॥
मेनापुरतो जयति व्रीडाप्रायप्रमोदशृङ्गारी ॥ ४०४ ॥(१)

"गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते" इत्यमरः । तेन विश्वस्तत्वसूचनम् । एतादृशमयूरेण मातुरग्र एव पन्नगभ्रान्त्या कवरीसमाकर्षणे क्रियमाणे मयूरस्य नीलकण्ठसंज्ञतया प्रियतमाभेदारोपात्तत्कृतकेशविस्रंसनाभिमानादानन्दः, मातृसन्निधाने तादृशानुसन्धानाच्च लज्जेति भावः । लज्जाहर्षयोः सन्धिः ॥४०४॥

(कश्चित्कस्याश्चिदुपपत्यनुरागातिशयमाह—)

गेहपतावायास्यति दयिततमे च प्रवत्स्यति गृहिण्याः ॥
तनुतोदयेन तत्क्षणमनर्थबीजं समर्थितप्रायम् ॥४०५॥

(गेहपतिपदेन केवलं गृहस्वाम्येव न तु प्रिय इत्यनुरागानाश्रयत्वसूचनम् । आयास्यतीति शत्रन्तात्सप्तमी । एवं

---

(१) इयम् अग्रेतनी च आर्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

प्रवत्स्यतीत्यत्रापि । दयिततम=उपपतिः । तमपा तस्मिन्प्रेमा-तिशयो बोध्यते । तनुता=कृशत्वम् । अनर्थस्य मृतिरूपस्य बीजं कारणम् । समर्थितमाग्यम् न तु समर्थितमेव । भावि-प्रियतमप्रवासोद्देश्यकशोकजन्यकृशतया दर्शनेन तत्प्रवासान-न्तरं प्रायोऽकथनीयावस्थाऽस्याः सम्पत्स्यते इति सम्भाव्यते इति भावः) ॥ ४०५ ॥

प्रियविरहेऽपि तद्दर्शनसमये प्रियसंयोगमाप्नुवतोः स्वनेत्र-योरेव दर्शनं क्रियताम् तत्संयुक्तदर्शनस्यापि सुखावहत्वादि-त्यादर्शयन्तीं सखीं काप्याह—

(१)गोलकरूपं चक्षुर्यदि तदलब्धप्रियाङ्गसंयोगम् ॥
तदतीन्द्रियं यदि तदा मुकुरकुलेनापि किं कार्यम्॥४०६॥

गोलकमेव चक्षुरिन्द्रियमिति नास्तिकाः । तद्भूरयतीन्द्रिय-मिति तार्किकादयः । आद्ये प्राप्यकारित्वात्तदसंयुक्तस्यैव चा-क्षुषत्वात् तत्संयोगाश्रयत्वमेव नास्ति । अन्त्ये तु न (प्रत्यक्षं सम्भवतीति भावः) ॥४०६॥

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके—

गोत्रविभेदो युक्तः सहस्रनयनस्य सुन्दर ! तवायम् ।
यददम्भोलिकमधुनान्यथाशयं वहसि तच्चित्रम् ॥

इत्यधिकं वर्तते। गोत्रस्खलितं प्रियं प्रति नायिकाया उक्तिः। गोत्रविभेदः=गोत्रस्खलनं पर्वतभेदनं च। सहस्रनयनस्य=सह-स्रशब्दो बहुत्वपरः । नयनशब्दस्यानुरागे लक्षणा । तथा च अनेकनायिकानुरक्तस्येत्यर्थः । पक्षे शक्रस्य । अदम्भः=छल-शून्योऽपि। अलिकम्=अनृतम्। “अलिकशब्दो ह्रस्वदीर्घमध्य” इति राजदेवः। आशयमिति च्छेदः। छलरहितस्याप्यलीकाभिप्रायवत्त्वमा-श्चर्यजनकमिति भावः। पक्षे दम्भोलिर्वज्रम् तद्रहितं शयं=पाणिम्।

काचिदभिसारिकेदमाह—

गौतमि ! सञ्जनितशतानन्दे ! रमणीयदेहलते ! ॥
उचितं वासवदेवाश्रितासि यद्दयितमुत्सृज्य ॥४०७॥

गौतमी=गोदावरी । तत्सम्बुद्धिः । संजनितः शतसङ्ख्याक आनन्दो यया । उपपतिसमागमाधिकरणत्वात् रमणीयदेहा लता यस्याम् । तेन निकुञ्जसम्पत्तिः । वासेन गृहेण तुल्यं वासवत् । भर्तारमुत्सृज्य मया श्रितासि । तत् युक्तम् । पक्षे गौतमीपदमहल्यापरम् । उत्पादितः शतानन्दो मुनिर्यया । तस्य तत्पुत्रत्वात् । रमणीया देहलता यस्याः। वासवरूपं देवं श्रितासि गौतममपहाय । "द्वितीयाश्रिता०" (२ । १ । १४) इति समासः । "अहल्यायै जार" इति श्रुतिदर्शनात् ॥ ४०७ ॥

काचिद्रहस्यवार्ताभेदकं केलिशुकमाह—

गौरमुखत्वादुचितं तव कीर ! समीकदयितत्वम् ॥
किन्तु शुकत्वानुचितं रागसमुद्भावकमुखत्वम् ॥४०८॥

"गौरोऽरुणे सिते पीते" इति विश्वः । अथच गौरमुखो=मुनिविशेषः । समीकं=युद्धम् । तेन रहस्यवार्ताप्रकाशने सपत्न्यादिकलहोदयात् । अथच गौरमुखस्य समीकाख्यमुनिशिष्यत्वात्तत्प्रियत्वमर्हम् । पक्षे शुको=व्यासात्मजः । रागो=रक्तत्वं विषयासक्तिश्च । शुकस्य नीरागत्वाद्रागवत्त्वमेवानुपपन्नम । सति तु तस्मिन् गौरमुखत्वोदयादुक्तरीत्या समीकप्रियत्वं युक्तमेवेति भावः ।।४०८।।

कांचित्प्रियाभिमतां सखीदमाह—

गङ्गायां प्रतिफलितं गौर्यास्तन्वङ्गालग्नरागेऽस्याः ॥
जयति वपुः कृतसलिलानलसङ्गमिव श्रेयोर्थाभ्याम् ॥(३)

---

(३) गण्डस्थलीं विपाण्डुं सन्दधती करकिसलयेन ॥
तामरसान्तरसंश्रितचन्द्रविलोकाद्भुतं तनुषे ॥

तत्पदं गौरीपरम्। अस्या इति गङ्गापरम्। प्रियसम्भोगपरिश्रमेण गौरीवपुषि जलान्तर्गतत्वम्, ईर्ष्यावशेन गङ्गावपुषि अमर्षेऽपि तद्दहनतादात्म्यकपद्मरागप्रवेश उत्प्रेक्ष्यते। एवं नायिकान्तरे प्रियानुरागदर्शने सपत्नीनां सन्तापातिशय एव स्यादिति दुःसहत्वमेव सूचितम् ॥ ४०९ ॥

कश्चित्सत्पुरुषमाह —

गन्धद्विप! तव शक्ता नैव विपक्षद्विपाः पुरोभवितुम्॥
तत्सान्निध्यनिबन्धननिकर्षशङ्का स्थितैव मन्दानाम्॥४१०

"यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः।
तं गन्धवारणं विद्यान्नृपतेर्विजयावहम्॥"

ततश्च गजान्तराणां त्वदग्रोपसर्पणसामर्थ्यमेव नास्ति। एतज्जानन्तस्तु यद्येनं विपक्षगजा अभियुञ्जीरन् तदास्य जयः स्यान्नवेति संशयेन पक्षे तवापकर्षमपि न सम्भावयन्तीत्यर्थः॥ ४१० ॥

इति गकारव्रज्या।

गन्धारजा सुरेखा ऽऽसीमन्तात्पाण्डुपूर्वसहजात्ते॥
जनयत्यङ्गजमङ्गीकृतविजयाग्रीयवैभवं जगति॥
इत्यार्याद्वयं का० रा०पु० पुस्तकेऽधिकं वर्तते।

गन्धारजेति। प्रियां प्रति कस्यचिदुक्तिः। गन्धारः=सिन्दूरं देशभेदश्च। "गन्धारः सिन्दूरे रागदेशयोः" इति विश्वः। पाण्डुपूर्वसहजात्=पाण्डुगुणः पूर्वं सहजः स्वाभाविको यस्मिन्। आसीमन्तात्=सीमन्तमभिव्याप्य स्थिता। पक्षे सीमन्तपर्यन्तं शोभनरेखावती। यद्वा असुरेखासीमन्तात् इत्येकं पदं पाण्डुपूर्वेत्यस्य विशेषणम्। असुरेखायाः प्राणरेखायाः सीमन्तभूतात् प्राणप्रियादित्यर्थः। पाण्डोः पूर्वः अग्रजः सहजो भ्राता धृतराष्ट्रः तस्मात्। अङ्गजः=कामः पुत्रश्च। अङ्गीकृतेति। धृतविजयश्रेष्ठचिह्नम्। पक्षे अङ्गीकृतं=हृतं विजयस्य=अर्जुनस्य अग्रीयः पूर्वजो युधिष्ठिरस्तस्य वैभवम्=ऐश्वर्यं येन तम्।

कश्चित्प्रातः प्रियामाह—

घटमानमम्बुजस्य स्तबके बाले ! निभालय भ्रमरम् ॥
शल्यमिव तत्पलाशान्योन्यविभागाय कृतमन्तः॥४११

कमलकोरकोपरि समासीनो भ्रमरस्तद्विकाशार्थं पत्राणां परस्परविभागाय मध्ये निखन्यमानो लोहशङ्कुरिव दृश्यत इत्यर्थः । तथाच यत्र यस्यानुरागः स तत्र विलम्बासहिष्णुतया सज्जत्येवेति ममापि त्वयि समासक्तिरुचितेति व्यङ्ग्यम् ॥४११॥

कश्चिद्रतान्तावस्थायां प्रियामाह—

घर्मोदबिन्दुभिस्तव करम्बितं भाति वदनमिदम् ॥
मुक्ताजालकतिलकितमुदन्वतोऽन्तः सुधांशुबिम्बमिव१२

"मन्थौदन०" (६ । ३ । ६०) इत्यादिनोदकशब्दस्योदादेशः । "करम्बो मिश्रिते वान्तो भान्तस्तु दधिसक्तुषु"इति विश्वः । मुक्तानां स्वेदबिन्दूनां च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । समुद्रान्तर्गतत्वं तु चन्द्रविशेषणं तत्र मौक्तिकसंयोगोपपादनार्थमेवोपात्तम् । अतो मुखे तादृशविशेषणाभावेऽपि न दोषः । स्वेदस्य प्रकृते घर्माजन्यत्वेऽपि तज्जन्यस्वेदसाधारण्यात् घर्मेत्युक्तम् । अभिसारगमनादिसमयेऽप्येतदुक्तिसङ्घटनार्थं तदिति ध्येयम्४१२

कश्चित्प्रियादर्शनमुदित आह—

घनविशदारुणकरया सम्पन्नपयोधरोदयया ॥
प्रणयिन्या घनसमयश्रियेव चेतः समुच्छ्वासिति ॥४१३

घनमत्यन्तं स्वच्छौ रक्तवर्णौ करौ यस्याः । एतेनोत्तमत्वसूचनम् । तथाच सामुद्रिकम्—

"नेत्रौष्ठजिह्वाचरणकरं रक्तं भवेद्यदि ।
नरो भवेन्नृपो नारी राजपत्नी भवेद्ध्रुवम् ॥" इति ।

पक्षे मेघमध्ये विशन्तस्तिरोधीयमाना आरुणाः सूर्यसम्बन्धिनः करा किरणा यस्याम् । स्पष्टमन्यत ॥ ४१३ ॥

इति घकारव्रज्या ॥

सकलामपि निशं मानगृहीतायामेव नायिकायां प्रभातवेलासम्पत्तौ काप्याह—

चरणायुध इति विदितो विहङ्गिस्ताम्रचूडजनः ॥
प्रहरति मनस्विनीनां हृदयानि परं गिरैवायम् ॥४१४॥

अप्रामाण्यकल्पनावारणाय-विहङ्गिति।तद्विरोधवारणाय बहुवचनम्। ततश्च चरणायुधेन चरणेनैव प्रहारः कार्यः। अयं तु प्रातःकालज्ञापनेन वचसैव तासां प्रहारं करोति दुःखजनकत्वादित्यर्थः। किंवा प्रातः प्रियविरहदूना काचिदिदमाह ॥ ४१४ ॥

दूती नायकमाह—

चपलीकरोषि हृदयं त्वं तस्याः कुवलयश्यामः ॥
रससम्भृतान्तरात्मा मुदिर इव ज्योतिरर्कस्य ॥४१५॥

कुवलयेत्यादिकमुभयानुगतम् । रसः=शृङ्गारो जलं च। "घनजीमूतमुदिर—" इत्यमरः। चपलीकरोषि=स्वविषयकाभिलाषाश्रयं करोषि। अथच "चञ्चला चपला अपि" इत्यमरः। विद्युद्रूपं करोषि। मेघान्तर्गतं सौरं ज्योतिरेव विद्युद्रूपेण भासत इति ज्योतिषशास्त्रम् ॥४१५॥

प्रतिसन्देशं गृहीत्वाऽऽगता दूती तदनुरागे संशयानं नायकमाह—

चक्षुस्त्वदीक्षणोत्सुकमाकर्णितभवदुदन्तवृन्देन ॥
तस्याः श्रोत्रेण समं मिलितुमिव तदन्तिकं याति॥४१६॥

अन्योऽपि यस्य दर्शनमिच्छति तद्वृत्तान्तवेदिना सह प्रथमं सङ्गटा इति भावः । अत्र मिलितुमित्यत्र मिलनं सौहृदेन किञ्चित्कार्यानुरोधरूपविशेषपरम् । अतो मिलनतदन्तिकगमनयोरभेद इति न शङ्क्यम् । एतेन सौन्दर्यमपि सूचितम् । अनेन त्वन्मिलनोपायपर्यालोचनपरा कथं निषेधं विधास्यतीति ध्वनितम् ॥ ४१६ ॥

काश्चिदधरं पातुमिच्छन्नाह—

चमसमिव हारियोजनमधरं तव सरसमिन्दुमुखि ! ॥
विहितामलकर्माणो निर्व्याजं सर्व एव लिप्सन्ते ॥४१७॥

हारि मनोहरं योजनं सम्बन्धो यस्य । सरसं मधुरत्वात् । विहितममलं पुण्यरूपं कर्म यैस्तादृशाः । कर्मपदस्योभयार्थत्वात् । लिप्सन्ते=पातुमिच्छन्ति । अथच सोमरसवन्तं हारियोजननामकं चमसं=सोमपात्रविशेषं सर्व एव ऋत्विजो भक्षयन्ति । "अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते" इति श्रुत्या हारियोजनचमसस्य सर्वैर्भक्षणं कार्यमिति (पूर्वमीमांसायाः) तृतीयाध्याये (पञ्चमे पादे नवमेऽधिकरणे) निर्णीतम् ॥ ४१७ ॥

काचित् दूती नायिकामाह—

चामीकरपङ्केरुहमुकुलं यत्रावभाति कुचदम्भात् ॥
तन्मानसं सुतनु ! ते विगाहते धन्य एव जनः ॥४१८॥

"चामीकरं जातरूपम्" इति सुवर्णपर्यायेऽमरः । मानसं चित्तमेव मानसं सर इति परम्परितरूपकम् । "पुण्यवान् धन्य" इत्यमरः । विगाहनं=प्रेमविषयीभावः स्नानं च । यस्तव हृदयं प्रविशति स एव धन्य इत्युक्त्या नायकस्य त्वत्प्रणयार्थित्वमिति तस्या गुणकीर्तनं च व्यज्यते । पूर्वार्द्धगम्या-

पन्हुतिरूपकयोरङ्गाङ्गिभावात्सङ्करः । एकपदोपादानेन रूपकोल्लाससम्भवेऽपि धर्मोपन्यासपुरःसरस्य तस्याभ्यर्हितत्वादित्यर्थः ॥ ४१८ ॥

कश्चित्सखायमाह—

चापाचार्यकमिव सा कुर्वाणा कुसुमविशिखस्य ॥
सविलासवेल्लितभ्रूर्वशंवदत्वं मनो नयति ॥ ४१९ ॥

आचार्यस्य भाव आचार्यकम्=अध्यापकत्वम् । भरतः—
"स्थानासनगमनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव ।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ।"

(सविलासं) वेल्लिता कम्पिता भ्रूर्यया । एतेन कुञ्चिताख्यं कर्म सूचितम् ।

"मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते ।
निकुञ्चितं तु कर्तव्यम्"इति भरतोक्तेः । यद्वा स्निग्धदृष्ट्या नायकदर्शनात्तदनुरोधेनोत्क्षेप एव वेल्लनम् । तथाच शार्ङ्गदेवः– "अत्रैकभ्रूसमुत्क्षेपमाहुः कीर्तिधरादयः ।"इति। भ्रुवोस्तच्चापाकारत्वात्तद्वेल्लनेन कामस्य धनुर्विद्यामिव शिक्षयतीत्युत्प्रेक्षया तस्य मनोवशीकरणशक्तिर्व्यङ्ग्या ॥ ४१९ ॥

कश्चित्स्नानोत्तीर्णां प्रियामाह—

चातक इव तव कुन्तलबलाहकाभ्यन्तराद्गलितान् ॥
वरवर्णिनि ! वारिकणान्पिबन्नवामोमि मुदमुच्चैः॥४२०॥

पिबन्=पश्यन्नास्वादयंश्च । चातकोपमया स्वस्य तन्मात्रगतिकत्वं व्यज्यते । बलाहकोपमया केशानां घनत्वसूचनात् तदन्तर्गतजलस्य चिरकालपर्यन्तं गलनं सूच्यते ॥ ४२० ॥

चाक्षुषमपि च स्पार्शनमेकासामनुमितिश्च शाब्दं च ॥
अत्यन्तनिरवकाशं मानसमप्यस्मदीयं तु ॥ ४२१ ॥

.... ॥ ४२१ ॥

कश्चिन्नायिकामाह—

चापलतानमिता तव यावद्भ्रूर्युज्यते सह दृशा मे ॥
वरवर्णिनि ! वैसारिणकेतोरपि कर्णवीरुधा तावत् ४२२

"मीनो वैसारिणोऽण्डजः" इत्यमरः । चापलस्य=विलासजन्यस्पन्दविशेषस्य तानं=विस्तारमिता=प्राप्ता भ्रूर्यावन्मम चक्षुषा युज्यते तावदेव नमिता=दृढतरमाकृष्टा कामस्य चापलता=धनुर्वल्लिरपि कर्णलतयाऽतियोगमाप्नोति । तत्समकालमेव मज्ञेदादित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

(कश्चित्प्रियतमामाह—)

चाम्पेयमालिकोरसि तव तनुभासैव लम्भिताभिभवम् ॥
मिलितापि मीलितेयं मिलिन्दमालेन्द्रनीलगुलिकाभिः ॥

(तनुभासा=शरीरकान्त्या । मीलिता=अभिभूता । मिलिन्दमाला=भ्रमरपङ्क्तिः । अत्र इन्द्रनीलमणिहारविशिष्टनायिकादेहेऽलिपटलसम्बद्धचम्पकमालाया अभेदेन भानात् सामान्यालङ्कारः । उक्तं च–अलङ्कारकौस्तुभे–"स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं तु सामान्यम्" इति । तेन च कान्त्यतिशयो व्यज्यते ॥४२३॥)

काचिद्विदेशस्थनायके सन्देशमाह—

चाष इव सुन्दर ! त्वं वैदूर्यस्यैकबन्धुरसि ॥
येषां त्वमक्षिपथगः सफलं तज्जीवितं मन्ये ॥ ४२४ ॥

वैदूर्यं=विदूरस्य भावो विप्रकृष्टत्वम् । तस्यैकबन्धुः सर्वदा विदेशावस्थानात् । पक्षे वैदूर्यमणेः सदृशो लक्षणया । "वैदूर्यं

बालवायजम्" इत्यमरः। "बन्धुमख्यसुहृदादि" इति सदृशार्थेषु क-विकल्पलतायाम्। येषामिति। अस्माकं तु त्वद्दर्शनाभावाद्व्यर्थमेतदिति भावः। चाषदर्शनमपि सफलमिति प्रसिद्धिः ॥४२४॥

कश्चित्प्रियामाह—

चिकुरकलापान्तरगाः करुणभवास्ते चकासति स्तबकाः॥
अर्द्धेन्दुसायका इव मौर्व्या मदनेन योजितास्त्वरया ॥

करुणस्य मुकुलान्येव केशेषु ग्रथ्यन्ते इति सम्प्रदायः। धनुरभिमुखं बाणयोजनौचित्येऽपि त्वरातिशयेन केवलं गुणेनैव योजितत्वात्तथोत्प्रेक्षा। एतेन तद्दर्शने कामस्यान्यवेधे त्वरा भवतीति द्योत्यते। अत्रोपमाशङ्का न कार्या। अर्द्धचन्द्रसायकमात्रेण तत्सिद्ध्या मौर्वीयोजितत्वरूपसम्भावनोपयुक्तविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ ४२५ ॥

काचिदभिसारसमयमाह—

(१)चिररुचिरचिररुचिश्च प्रोत्साहयतो निकुञ्जगमनाय ॥
चरमा घनेन जनिताऽचरमा पुनरपघनेन दयितस्य ॥४२६॥

चिरकालादुत्पन्ना रुचिरिच्छा। अचिररुचिः=विद्युत्। प्रकाशेन गमनानुकूलत्वात्। "अपघनोऽङ्गम्" (३ । ३ । ८१) इति निपातितः। स्वरूपतः कारणतश्च विरोधेऽपि द्वयोरेककार्यानुकूलत्वमिति चित्रमभिसारविलासितामित्यर्थः ॥ ४२६ ॥

---

(१) इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति। एतत्स्थाने—
चिरतरमिह दोषाणामासङ्गाद्भवति तेजसो हानिः।
जाड्यास्पदतां भजतो हिमसमयस्येव पिशुनस्य ॥
इति वर्तते।

काचित्सखीदमाह—

चिक्षेप यं प्रदीपे कुवलयकर्णावतंसमेणाक्षी ॥
स तदन्तरात्मनि पतन्मनोभुवो विशिख इव रेजे ॥४२७॥

अवतंसपदेनैव सिद्धे कर्णपदं सन्निधानप्रतीत्यर्थम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

"कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।
सन्निधानादिबोधार्थम्" (उ० ७ का० ५८) इति ।

"प्रदीपकलिकाकारम्" इत्युक्तेस्तत्र दीपसाम्यम् । वस्त्रापहरणलज्जया दीपनिर्वापणेच्छा । तथाच भरतः—

"नार्यास्त्वपहृते वस्त्रे दीपाच्छादनमेव च" । इति ।

उत्प्रेक्षया नायकस्य तदुत्तरमत्यन्तमदनोद्दीप्तिः सूच्यते॥४२७॥

काश्चित्प्रियामाह—

चिन्वाना वञ्जुलजाः करप्रवालेन सुमनसः सुतनु ! ॥
तासां तदीयपल्लवविश्लेषदशामपह्नुते भवती ॥४२८॥

"स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" इत्यमरः । करं प्राप्यापि अशोकपल्लवाविभागस्तासां(१) न जातः। त्वत्करस्यापि तथात्वादित्यर्थः। अत एव चिन्वानेत्यनेनैव सिद्धे न करग्रहणवैयर्थ्यम् । वस्तुतो जातेऽपि तद्विभागे तदनुपलक्षणसूचनाय–अपह्नुते इति। अत एव नेयं विशेषोक्तिः । ज्ञानाभावेऽपि कार्यस्य जातत्वात् । किन्तु रूपकध्वनिः ॥ ४२८ ॥

काश्चित्कटाक्षं स्तौति—

चित्रीयत एव मनो निभालनादवयवान्तराणां ते ॥
वैलक्षण्येन पुनस्त्वदपाङ्गः सुहृदनङ्गस्य ॥ ४२९ ॥

---

(१)अत्र तत्पदेन सुमनसां परामर्शः ।

सर्वावयवानां लोकोत्तरगुणशालितयाऽद्भुतजनकत्वेऽपि कटाक्षस्य ततोऽप्युत्कृष्टविस्मयजनकत्वम् । अपगतमङ्गं यस्यापाङ्ग इति व्युत्पत्त्या तस्यानङ्गसमानधर्मकतयाऽङ्गान्तरापेक्षया मन्मथसम्बन्धोत्कर्षादिति भावः ॥ ४२९ ॥

कांचित्स्मयमानां कुलवधूं प्रिय आह—

चीनासिचयाञ्चलेनापिहितादधराद्विनिर्यान्ती ॥
अतिनिस्तुषेव पयसो धारा तव भाति हसितश्रीः ॥४३०॥

मुखमात्रस्य हास उत्तमस्वभावः । कुलजां प्रक्रम्य—
"स्मयते सा निगूढं च वाक्यं चाधोमुखी वदेत्" इति भरतोक्तेः । हासितलक्षणमाह भरतः—

"उत्फुल्लाननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।
किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हासितं तद्विधीयते" ॥

"स्मितहसितं ज्येष्ठानाम्" इत्यपि तेनोक्तम्। चीनपदं प्रक्रम्य "व्रीहिभेदेंऽशुकान्तरे" इति विश्वः । वस्त्रान्तरात्पतनेन शुद्धं दुग्धमिव भातीत्यर्थः ॥ ४३० ॥

नायकः सहचरमाह—

चुम्बितलोचनवल्लभबिम्बाधरचुम्बनेन धूतनैल्यम् ॥
तस्या वीक्ष्य स्तनमुखमालीभिः स्मितमये निभृतम् ४३१

चुम्बिते नेत्रे नायिकासम्बन्धिनी येनेति समासोऽत्र । एतेनाधरस्य कज्जलसंयुक्तत्वसूचनम् । तादृशप्रियाधरकर्तृकेण स्तनकर्मकचुम्बनेन स्तनयोर्मुखस्य नीलतामालोक्य तस्या गर्भधारणशङ्कया प्रमोदात्सख्यो हसिता इति भावः । तस्यास्तथाज्ञानेन लज्जोत्पत्तिवारणाय—निभृतमिति । स्तनमुखनीलत्वं दोहदचिह्नम् ॥ ४३१ ॥

काश्चिन्नायकसमादृतनायिकाद्वेषपरां हितैषिणी शिक्षयति—

चूडामणीकृतायाः स्पर्द्धाबन्धेन चन्द्रलेखायाः ॥
अधिकेतकि परमेशितुरनादरं स्पष्टमुल्लसति ॥४३२॥

कुटिलतया चन्द्रलेखासादृश्यम् । "नाऽक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम्" इति निषेधादनादरः । पक्षे चन्द्रलेखात्वमाल्हादकत्वादिना । चूडामणीकृतत्वमतिपुरस्कृतत्वात् । एतेन प्रभुप्रिये वैरं न कार्यमित्युपदेशः सेवकानां दर्शितः ॥४३२॥

काचिन्नायिकार्थं कंचिदिदमाह—

चेतसि सन्नपि सुन्दर ! संयोग इवात्मना साकम् ॥
प्रत्यक्षविषयभावं दधासि न त्वं कदाचिदपि तस्याः ४३३

मनसि वर्तमानोऽपि ज्ञानविषयत्वात्कदापि तच्चक्षुर्गोचरे नावतरसीत्यनुचितम् । आत्ममनःसंयोगोऽपि ज्ञानहेतुभूतः सन्नपि अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षो न भवतीति भावः । तथाचात्यन्तानुरक्ता यथा त्वां प्राप्य कृतार्था स्यात्तथा विधेयमिति हृदयम् ॥ ४३३ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

चेले सति परवर्तिनि पुंवद्भावं न लभते स्त्री ॥
ह्रस्वत्वं प्रत्युत सा यायादिति शुद्धरीतिरियम् ॥४३४॥

"चेलं वसनमंशुकम्" इत्यमरः । परवर्तिनि=अङ्गबहिर्भूते सति लज्जया पुरुषायितं न लभते । किंतु तथाकृते तस्या अपकर्ष एव भवतीति शुद्धानां रीतिर्नतु रसज्ञानाम् । "न विनाम्बरमोचनम्" इत्युक्तेः । तादृशरतेन तस्या उत्कर्षोदयाच्च । अथ च चेलपदे कुत्सितार्थके परतः सति स्त्रीलिङ्गान्तं पदं पुंवत्त्वं न भजति किन्तु ह्रस्वत्वमेवेति शब्दसाधुत्वार्था रीतिः । विदुषिचेली-

त्यादौ "घरूपकल्पचेलड्ब्रुव० (६ । ३ । ४३) इत्यादिवचनेन पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वत्वस्यैव विहितत्वादिति भावः॥४३४॥

काचित्खण्डिता दूरान्नायकं पश्यन्ती सखीमाह—

(१)चन्दनवीरुत्परिमलमनिलस्य दवीयसोऽपि विवृणोति॥
कुसुमान्तरात्ससम्भ्रममापतयालुर्द्विरेफसमुदायः॥४३५॥

दवीयसो=दूरतरस्य। घ्राणसंयोगे तत्प्रत्यक्षस्याप्युत्पत्तेः। अन्तरं=मध्यम्। तेन पुष्पं विहायेति लभ्यते। सौरभसाम्यवारणाय ससम्भ्रममिति। एकस्यान्यथापि गमनसम्भवात्समुदाय इति। अथच चन्दनलतासादृश्यात्काचिन्नायिका।

"परिमलो विमर्दे च स्यान्मनोहरगन्धवत्।

रतोपमर्दविकसद्देहरागादिसौरभे" इति विश्वः। अत एव-

परिमलरुचिराभिर्न्यक्कृतास्तु प्रभाते युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः" (स० १० श्लो० २७)इति माघः॥ ४३५॥

काश्चिद्रतिसामग्रीं सज्जयन्तीं नायिकामवलोकयन्नाह—

चम्पककलिकां सूचीशिखया ग्रथनाय विध्यन्त्या॥
निर्यातितमिव वैरं रतिप्रतीपेषु दीपेषु॥ ४३६॥

ग्रथनाय=मालारूपत्वसिद्धये। सूच्यग्रेण चम्पककोरकभेदनेन नायककर्तृकस्वाङ्गदर्शनादिलज्जया रतप्रतिबन्धात्तत्प्रतिकूलेषु प्रदीपेषु वैरशुद्धिरिव कृतेत्यर्थः। एतेन मौग्ध्यं सम्भोगेच्छा च

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति। एतत्स्थाने—
चन्दनलते! विकसता विष्वद्रीचा परिमलेन।
न क्षणमात्रमपि त्वं वहसि वियोगं भुजङ्गवरैः॥
इति वर्तते।

ध्वन्यते । "बाला नूतनसङ्गमे रतिकरी सान्द्रान्धकारे भवेत्" (पञ्चसायके २ सायके श्लो० १९) इति कामशास्त्रम् । फुल्लेषु दीपसाम्याभावात्कलिकेति । तस्याः प्रदीपाभेदप्रतीते रूपकध्वनिः ॥ ४३६ ॥

इति चकारव्रज्या ।

काचिद्विस्रब्धनवोढावृत्तमाह—

छद्मनिमीलितनयना प्रियपाणिस्पर्शपुलकितकपोला ॥
रक्षति च मुग्धभावं मानयति च मान्मथीमाज्ञाम् ॥४३७॥

प्रबोधदशायां दयितकरानपसारणे मुग्धतायाः तदपसारणे च कामाज्ञाया व्याघातः स्यात् । व्याजेन नयननिमीलने तु इयं निद्रया मत्करं नापास्यतीति नायकेन ज्ञानान्मौग्ध्यरक्षा तत्स्पर्शसुखानुभवाच्च कामानुज्ञापालनमिति उभयमपि सम्पन्नमिति भावः । एतेन लज्जामदनयोः समबलत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४३७ ॥

तादृशरूपरहितायामपि कस्यांचिदनुरज्यमाने नायके काप्याह—

छायाया बाहुल्ये लिङ्गान्तरमाह पाणिनिर्युक्तम् ॥
हृदयवशीकरणं खलु विलक्षणादृष्टसंसाध्यम् ॥४३८॥

हृदयानुरागोत्पत्तिमात्रेण शोभाबाहुल्यं नानुमेयम् तस्य प्राग्भवीयादृष्टविशेषादेवोत्पत्तेः । अतस्तदर्थं लिङ्गान्तरम् अन्य एव हेतुरन्वेष्य इत्यभिप्रायेण "छाया बाहुल्ये" (२ । ४ । २२) इति सूत्रं प्रणीतमित्यर्थः । तत्रानुरागातिरिक्तो हेतुरिति शेषं दत्त्वा तदेव योजितम् । तदर्थस्तु बहुवचनान्तकिञ्चिच्छब्दोत्तरवर्तिनश्छायापदस्य तत्पुरुषे स्त्रीलिङ्गातिरिक्तं क्लीबलिङ्गं भवति । यथा इक्षूणां छाया इक्षुच्छायमित्यादौ ॥ ४३८ ॥

काश्चिदल्पगुणोऽप्यकिञ्चित्कर एवेत्याह—

छिदुरेण गुणगणेन व्याप्तं येषां सदा हृदयम् ॥
तेषां मृणालकानां मुखमुद्राजीवमित्युचितम् ॥ ४३९ ॥

छिदुरः=अस्थिरः । कर्मकर्तर्ययं प्रयोगः । विस्तरो नैषधभावप्रदीपे । गुणाः=तन्तवो विद्यादयश्च । हृदयं=मध्यमात्मा च । मुखम्=अग्रं वदनं च । उद्गतं राजीवं कमलं यत्र तथा । अथ च आजीवं=जीवनपर्यन्तं मुखस्य मुद्रा=सङ्कोचः । प्रतिवादिभिः समस्तुद्भाहासामर्थ्यात् ॥ ४३९ ॥

कश्चिन्नायिकामाह—

छुरिकेव भृशनिशाता करिणीवोन्नमदुरोजकुम्भतटा ॥
निपुणं निरूप्यमाणा प्रिये! त्वमसि धेनुका सत्यम् ॥ ४४० ॥

"धेनुकं करणे स्त्रीणाम्" इति विश्वः । इदं च बन्धमात्रमत्रोपलक्षयति । तदस्त्यस्याः तदभिज्ञत्वादिति धेनुका । मत्वर्थे अच्प्रत्ययः । तादृगसि । निशाता=तीक्ष्णा । मानावसरे क्रोधनत्वात् । छुरिकाप्यसिधेनुका भवति । "छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः । उरोजौ स्तनावेव कुम्भौ । पक्षे उरोजतुल्यौ कुम्भौ । करिण्यपि धेनुका भवति । "करिणी धेनुका वशा" इत्यमरः ॥ ४४० ॥

इति छकारव्रज्या ॥

काश्चित्प्रकृतिर्जन्मान्तरेऽप्यनुबध्नातीत्याशयवानाह—

जन्मान्तरेऽपि नूनं तदभाववतां न तत्सङ्गः ॥
समजनि दिगम्बरः किल रूपेऽन्यत्रापि दुर्वासाः ॥ ४४१ ॥

तत्पदं प्रकरणवशाद्बुद्धिस्थतत्तद्वस्तुपरम् । यस्यैकजन्मनि यः पदार्थो नास्ति तस्य स जन्मान्तरेऽपि न भवत्येव